

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. А. Корман

СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ ТА БАТЬКІВСТВО

За редакцією д-ра пед. наук. Н. М. Чернухи

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2014

Рецензенти: *Р. Г. Вайнола*, д-р пед. наук, проф.
О. Г. Карпенко, д-р пед. наук, проф.
Н. М. Чобітько, д-р пед. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Межрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 29.05.13)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист №1/11-18544 від 29.11.13)*

Корман О. А.

Сімейні відносини та батьківство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. А. Корман; за ред. Н. М. Чернухи. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2014. — 184 с.: іл. — Бібліогр.: 179–183 с.

ISBN 978-617-02-0164-5

У навчальному посібнику подано основні історико-педагогічні аспекти культурного становлення сімейних відносин та батьківства як соціокультурного інституту. Виокремлено пріоритети та особливості сучасних взаємовідносин у сім’ї в умовах сучасних глобалізаційних соціальних змін. Запропоновано технології інтерактивної взаємодії батька в сучасній сім’ї.

Для учителів, вихователів загальноосвітніх шкіл, соціальних педагогів та соціальних працівників, студентів, аспірантів та усіх, хто цікавиться проблемами сімейних відносин та батьківства в сучасних соціокультурних умовах.

© О. А. Корман, 2014
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2014
© ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2014

ISBN 978-617-02-0164-5

ЗМІСТ

Розділ І.	Історико-педагогічні аспекти культурного становлення сімейних відносин та батьківства як соціокультурного інституту	4
1.1.	Аналіз теоретичних засад модернізації сімейних відносин та батьківства в історико-педагогічних процесах.....	4
1.2.	Особливості виховання у різних типах родин. Сімейні традиції	13
1.3.	Конфлікти та наслідки. Нормалізація стосунків.....	32
1.4.	Соціальне та психологічне сирітство.....	47
1.5.	Становище дітей у неблагополучних родинах	54
Розділ ІІ.	Пріоритети та особливості сучасних взаємин у родині в умовах глобалізаційних соціальних змін	70
2.1.	Особливості розвитку сучасної української сім'ї.....	70
2.2.	Сімейна система та стадії розвитку сім'ї	74
2.3.	Пріоритети у взаєминах та критерії успішної сім'ї	88
2.4.	Типи виховання та фактори здорової атмосфери.....	92
2.5.	Темперамент та формування самооцінки	103
Розділ ІІІ.	Інтерактивна взаємодія батька в сім'ї: методичні основи, педагогічні аспекти	118
3.1.	Виховання в сім'ї, як першооснова розвитку особистості	118
3.2.	Модель батька, як вихідна позиція виховання молодого покоління.....	139
3.3.	Батьківське ставлення та його вплив на формування чоловічої ідентичності.....	151
3.4.	Закони батьківства.....	161
	Питання для самоконтролю	175
	Теми контрольних робіт.....	176
	Питання до екзамену	177
	Список використаної та рекомендованої літератури	179

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНОГО СТАНОВЛЕННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА БАТЬКІВСТВА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ІНСТИТУТУ

1.1. Аналіз теоретичних засад модернізації сімейних відносин та батьківства в історико-педагогічних процесах

Актуальність проблеми сімейних відносин та батьківства зумовлена негативними особливостями соціальної ситуації в сучасній Україні та потребою в науковому обґрунтуванні готовності до батьківства як психологічного явища. Процес впливу батьківства на стан розвитку особистості дитини починається з пренатального періоду та особливо відображається в підлітковому віці. Саме в перехідному періоді відбуваються негативні соціальні явища серед підлітків, більшість з яких є наслідками або результатом впливу моделі батьківства, запозиченої з біологічної сім'ї. Ситуація погіршується такими явищами, як незадовільний стан здоров'я немовлят, зростання кількості абортів, катастрофічні масштаби соціального сирітства, постійно зростаючий рівень девіантного материнства. Крім того, соціологи вказують на несприятливі процеси деградації сімейного способу життя, зниження престижу й цінності родини, зростання сімейного насильства (І. В. Бестужев-Лада, А. І. Захаров, М. І. Бешкетників, Н. Д. Нікандров, В. В. Бойко).

Ці явища зумовлені недостатньою соціальною цінністю батьківства і, як наслідок, психологічною неготовністю чоловіка до ролі батька. Тому батьківство часто розглядають як явище, що знижує адаптивні можливості чоловіка, обмежуючи його розвиток.

Поняття “психологічна готовність до батьківства” не має на сьогодні конкретного визначення, і спостерігається неоднозначне розуміння його сутності та структури. Залишається затребуваною проблема цілісного осмислення цього феномена, виокремлення особистісних корелятивів і специфіки його виявлення залежно від власного досвіду чоловіка.

Психологічна готовність до батьківства позитивно пов’язана з показниками особистісної зрілості.

Як показники особистісної зрілості ми розглядаємо такі психологічні й біографічні характеристики: виразна рольова ідентифікація (маскулінність), вибір активних способів психологічного подолання (coping), особистісна суверенність, прагнення до самоактуалізації.

Рівень відповідального батьківства вищий у чоловіків:

- з маскулінною рольовою ідентифікацією;
- які мають активні способи психологічного подолання (coping);
- з високим рівнем самоактуалізації;
- суверенних порівняно з депривованими;
- які мають власний досвід батьківства.

Родина та її соціальні функції

Родина, з позиції соціологів, являє собою малу соціальну групу, засновану на шлюбному союзі і кровному спорідненні, члени якої пов’язані спільним побутом, взаємною допомогою, моральною відповідальністю. Цей найдавніший інститут людського суспільства пройшов складний шлях розвитку: від родоплемінних форм проживання до сучасних форм сімейних відносин.

Шлюб, як стійкий союз між чоловіком і жінкою, виник у родовому суспільстві. Така форма взаємин визначає їхні права та обов’язки.

Зарубіжні соціологи розглядають родину як соціальний інститут лише в тому випадку, якщо вона характеризується трьома основними видами сімейних відносин: шлюбом, батьківством і спорідненням. Якщо відсутній хоча б один із показників, використовують поняття “сімейна група”.

Слово “шлюб” походить від давньослов’янського “борочити”, що означає відбирати краще. Шлюбні відносини, зареєстровані державними установами (у РАГСх, Палацах одруження), називаються цивільними; освячені релігією — церковними.

Шлюб — явище історичне, що пройшло певні стадії свого розвитку — від полігамії до одношлюбності.

Урбанізація змінила устрій і ритм життя, внаслідок чого відбулися зміни у сімейних відносинах. Міська родина, не обтяжена веденням великого господарства, орієнтована на самостійність і незалежність, перейшла в наступну фазу свого розвитку.

На зміну патріархальній родині прийшла подружня.

Слабка соціальна захищеність, матеріальні труднощі, які знає родина в цей час, призвели до скорочення народжуваності в Україні і формування нового типу родини — бездітної.

За типом проживання родина поділяється на патрилокальну, матрилокальну, неолокальну й унілокальну. Розглянемо кожну з них.

Матрилокальний тип характеризується проживанням родини в будинку дружини, де зятя називали “приймаком”. Тривалий час на Русі був розповсюджений *патрилокальний* тип, за якого дружина після заміжжя оселялася в будинку чоловіка і нарікалася “невісткою”.

Нуклеарний тип шлюбних відносин знаходить відбиття у прагненні молодят жити самостійно, окремо від батьків та інших родичів — такий тип родини називають *неолокальним*.

Для сучасної міської родини характерним типом сімейних відносин можна вважати *унілокальний*, за якого подружжя проживає разом — або у власному житлі, чи орендуючи його.

Проведене серед молоді соціологічне опитування показало, що молоді люди, які одружуються, не засуджують шлюби з інтересу. Лише 33,3 % респондентів засуджують такі шлюби, з розумінням до нього відносяться — 50,2 %, а 16,5 % навіть “хотіли б мати таку можливість”.

Сучасні шлюби “постаріли”. Середній вік тих, хто одружується, за останні 10 років збільшився серед жінок на 2 роки, се-

ред чоловіків — на 5 років. Тенденція, властива для західних країн, створювати родину, вирішивши професійні, матеріальні, житлові та інші проблеми, спостерігається і в Україні.

На сьогодні шлюби, як правило, різновікові. Зазвичай у такій ситуації один із членів шлюбного союзу, частіше старший, бере на себе відповідальність за вирішення економічних, господарсько-побутових та інших проблем. І хоча сімейні психологи, наприклад Р. Бендлер, вважають оптимальною різницю у віці подружжя 5—7 років, для сучасних шлюбів вона може становити 15—20 років (причому не завжди жінка є молодшою за чоловіка). Зміна суспільних відносин торкнулася і проблем сучасної родини. У практиці сімейних відносин мають місце фіктивні шлюби, що властиво для столиці, великих промислових і культурних центрів України, метою яких є одержання певних вигод.

Родина — складна багатофункціональна система, яка виконує низку взаємозалежних функцій. *Функція родини* — це спосіб виявлення активності, життєдіяльності її членів. До функцій варто віднести: *економічну, господарсько-побутову, рекреативну чи психологічну, репродуктивну, виховну*. Соціолог А. Г. Харчев вважає репродуктивну функцію родини головною суспільною функцією, в основі якої лежить інстинктивне прагнення людини до продовження свого роду. Але роль родини не зводиться до ролі “біологічної фабрики”. Виконуючи цю функцію, родина відповідальна за фізичний, психічний та інтелектуальний розвиток дитини, вона виступає своєрідним регулятором народжуваності. У цей час демографи відзначають зниження народжуваності в Україні.

Людина набуває цінності перед суспільством лише тоді, коли стає особистістю, і становлення її вимагає цілеспрямованого, систематичного впливу. Саме родина з її постійним і природним характером впливу покликана формувати риси характеру, переконання, погляди, світогляд дитини. Тому виокремлення виховної функції родини, як основної, має суспільне значення. Для кожної людини родина виконує емоційну і рекреативну функції, що захищають її від стресових і екстремальних ситуацій. За-

тишок і тепло домашнього вогнища, реалізація потреби людини в довірливому й емоційному спілкуванні, співчуття, співпереживання, підтримка — усе це дає підстави людині бути більш стійкою до умов сучасного неспокійного життя. Сутність і зміст економічної функції полягає у веденні не тільки спільного господарства, а й економічній підтримці дітей та інших членів родини в період їхньої непрацездатності.

У період соціально-економічних перетворень у суспільстві змінюються і функції родини. Провідною в історичному минулому була економічна функція, що підпорядковувала собі всі інші: глава сім'ї — чоловік — був організатором праці, діти рано долучалися до життя дорослих. Економічна функція повністю визначала виховну і репродуктивну функції. Нині економічна функція родини не відмерла, але змінилася. Найповніше функції сучасної родини представлені фінським педагогом Ю. Хямяляйнен.

Виділяючи періоди формування родини, він відзначає, що для кожного етапу сімейних відносин характерні певні функції, що можна представити наступним чином.

Стадії родини

1. Етап формування родини

Батьківські функції: усвідомлення партнерських відносин; зміцнення взаємин між батьками; початок сексуальних відносин, що задовольняють обох; розвинене взаєморозуміння, що дозволяє кожному вільно виявляти свої почуття; налагодження відносин з батьками та іншими родичами, що задовольняє обидві сторони; розподілення часу між домівкою і роботою; вироблення порядку прийняття рішень, що задовольняють обидві сторони; бесіди між подружжям про майбутнє родини.

2. Родина, що чекає дитину; родина з дитиною

Батьківські функції: звання до думки про вагітність та народження дитини; підготування до материнства і батьківства, звання до ролі батька і матері; звання до нового життя, пов'язане з появою дитини; створення в родині атмосфери, сприятливої і для родини, і для дитини; турбота про потреби ди-

тини; розподілення хатніх обов'язків і догляду за дитиною, що не перевантажуватиме жодного з батьків.

Функції дитини: дитина залежить від матері і починає довіряти їй; поява уподобань; оволодіння навичками найпростішої соціальної взаємодії; пристосування до очікувань інших людей; розвиток координації рухів рук та очей; знаходження зручного ритму зміни спокою і дії; оволодіння словами, короткими фразами, мовою.

3. Родина з дитиною дошкільного віку

Батьківські функції: розвиток інтересів та потреб дитини; подолання відчуття пересичення материнством (батьківством) і роздратування з приводу хронічної нестачі часу для власних потреб: пошук квартири, що відповідає потребам родини; розподілення обов'язків та відповідальності між батьками в ситуаціях, які постійно змінюються; підтримання сексуальних відносин, що задовольняють обох, і бесіди про майбутніх дітей; подальший розвиток взаємин у родині — відкритих, що дають змогу спілкуватися на найрізноманітніші теми; розвиток відносин з батьками через появу дитини і виконання ними нової ролі; збереження колишнього кола друзів і своїх захоплень поза домівкою (залежно від можливостей родини); формування способу життя родини, сімейних традицій, бесіди батьків про виховання дітей.

Функції дитини: подолання суперечностей між бажанням бути завжди з об'єктом своєї симпатії і неможливістю цього; звикання до самостійності; виконання вимог дорослого із дотримання чистоти (охайність під час їжі, гігієна статевих органів); виявлення інтересу до товаришів з ігор; прагнення бути як мати та батько.

4. Родина школяра

Батьківські функції: виховати в дітей інтерес до наукових і практичних знань; підтримка захоплень дитини; подальший розвиток взаємин у родині (відкритість, відвертість); турбота про подружні відносини й особисте життя батьків; співробітництво з батьками інших школярів.

Функції дитини: отримання навичок, важливих для шкільної освіти; прагнення бути повноправним і готовим до співробітни-

цтва членом родини; поступовий відхід від батьків, усвідомлення себе як особистості, яку люблять і поважають; спілкування з однолітками, спільна з ними діяльність; знайомство з правилами поведінки і мораллю групи; розширення словникового запасу і розвиток мови для чіткого викладення своїх думок: усвідомлення значення причинно-наслідкових зв'язків і формування наукової картини світу.

5. Родина з дитиною старшого шкільного віку

Батьківські функції: дати змогу дитині відповідати і діяти самостійно, відповідно до її розвитку; готовність до нового періоду життя родини; визначення функцій родини, розподілення обов'язків і відповідальності між членами родини; підтримання відкритості у взаєминах між різними поколіннями в родині; бути гідним взірцем під час виховання підростаючих дітей на власному прикладі — дорослого, люблячого чоловіка, але батька, який знає міру (дорослої жінки, дружини, матері); розуміння і прийняття індивідуальності дитини, довіра і повага до неї, як унікальної особистості.

Функції дитини: позитивне ставлення до власної статі та фізіологічних змін, що відбуваються; з'ясування для себе ролі чоловіка і жінки; відчуття приналежності до свого покоління; досягнення емоційної незалежності, відхід від батьків; вибір професії, прагнення до матеріальної незалежності; готовність до дружби з однолітком протилежної статі, шлюбу, створення родини; поступове формування власного світогляду.

6. Родина з дорослою дитиною, яка виходить у світ

Батьківські функції: відходження від підростаючої дитини, здатність відмовитися від колишньої влади над нею; прищеплення у дитини впевненості, що в будь-яких життєвих ситуаціях вона завжди отримає розраду і допомогу під батьківським дахом; створення сприятливих умов для нових членів родини, які увійшли до неї після шлюбу; турбота про подружні відносини за нової структури родини; спокійний перехід у нову стадію шлюбу і підготування до ролі бабусі та дідуся: створення гарних відносин між власною родиною і родиною дитини.

Функції дитини: усвідомлення свого стану, як самостійної людини, яка може відповідати за свої вчинки; створення міцних і в той же час гнучких відносин, що задовольняють обох, зі своїм, можливо, майбутнім чоловіком (дружиною); позитивне ставлення до власної сексуальності та її задоволення у відносинах з партнером; створення власної системи цінностей, світогляду, свого устрою життя; знайомство із завданнями розвитку партнерських відносин під час формування родини.

7. Родина середнього віку ("порожнє гніздо")

Партнерські функції: відновлення подружніх відносин; пристосування до вікових фізіологічних змін; творче, радісне використання значної кількості вільного часу; зміцнення взаємин з родичами і друзями; входження в роль бабусі (дідуся).

8. Родина, яка постаріла

Партнерські функції: усвідомлення власного відношення до смерті і самотності; зміна оселі відповідно до потреб людей похилого віку; пристосування до життя на пенсії; виховання готовності, в міру зменшення власних сил, прийняти допомогу інших людей; підпорядкування своїх захоплень і справ своєму віку; підготування до неминучого кінця життя, знаходження віри, яка допоможе спокійно дожити до смерті.

Функції дитини: поряд із функціями, що стосуються розвитку власного сімейного життя, виявляти турботу про старих батьків; допомагати їм, якщо це потрібно, матеріально і духовно; підготуватися до остаточного відходу батьків; підготувати своїх дітей до втрати бабусі (дідуся).

Аналізуючи дані, можна зробити висновок, що в різні періоди становлення і розвитку родини функції її членів змінюються.

Зміни відбуваються і у відносинах чоловіка і жінки у родині: їхні взаємини, а також відносини різних поколінь, ступенів споріднення батьків і дітей різної статі і віку. Тепер важко визначити, хто кого "головніший": в родині змінюється тип залежності людей один від одного. Соціологи зазначають, що чоловічі й жіночі ролі тепер тяжіють до симетрії, змінюється уява про те, як мають поводитися чоловік і дружина. Соціолог В. Голофаст від-

значає наступну тенденцію розвитку відносин у родині: від “ієрархічної” логіки відмінностей між статями до логіки індивідуальних особливостей і здібностей, до врахування реального співвідношення сімейних і позасімейних ролей жінки, чоловіка і дитини. Автор стверджує, що відносна автономія кожного в родині, загальне визнання його права на особисті інтереси зміцнюють родину.

Соціологи відзначають той факт, що родина дуже чутлива до усіляких реформаторських змін державного масштабу, наприклад, безробіття, підвищення цін і т. д. Так, за даними Держкомстату України на початок 1996 р. 63 % населення мало доходи нижче середнього рівня. На сьогодні ці цифри мають тенденцію зростати. І. Ф. Демет'єва вказує на виникнення нових нетипових проблем виховного характеру внаслідок різних матеріальних і психологічних труднощів, пережитих родиною. Невпевнені в собі батьки перестають бути авторитетом і взірцем для наслідування своїм дітям. Авторитет матері може змінюватися залежно від сфери її діяльності. Підлітки іноді виконують неprestижну, некваліфіковану роботу, але вигідну в грошовому відношенні, і їхній заробіток може наближатися до заробітку батьків чи навіть перевищувати його. Це один із факторів, що сприяє падінню авторитету батьків в очах підлітка. Подібна тенденція не тільки зменшує виховні можливості родини, а й призводить до зниження інтелектуального потенціалу суспільства.

Крім зниження народжуваності відзначається і такий негативний факт в інституті родини, як збільшення кількості розлучень. У низці робіт розглядаються негативні наслідки розлучень: погіршення виховання дітей, збільшення випадків їхніх психічних захворювань, алкоголізм батьків, руйнування кровноспоріднених зв'язків, погіршення матеріального становища, дисгармонія відтворення населення (Н. Я. Соловйов, В. А. Сисенко та ін.).

Вплив розлучення на дітей дошкільного віку вивчався зокрема Т. П. Гавриловою. Вона виявила, що при порушенні контактів з батьками у дітей виникають найгостріші переживання,

оскільки для дитини розлучення — це ламання стійкої сімейної структури, звичних відносин з батьками, конфлікт між прихильністю до батька і матері. Розлучення ставить перед дитиною непосильні для її віку завдання: орієнтацію в новій рольовій структурі без її колишньої визначеності, прийняття нових відносин з розлученими батьками. Діти 2,5–3 років реагують на розлучення плачем, агресивно, з порушеннями пам'яті, уваги, розладом сну. Цей висновок підтверджується і зарубіжними дослідниками: емоційне здоров'я дітей безпосередньо залежить від постійного спілкування дитини з обома батьками (З. Матейчек, А. Ніколі). Розлучення викликає в дитини відчуття самотності, власної неповноцінності.

1.2. Особливості виховання у різних типах родин. Сімейні традиції

Особливості виховання єдиної дитини в родині

Щодо цього існує дві найрозповсюдженіші точки зору. Перша: єдина дитина емоційно стійкіша, ніж інші діти, тому що не знає хвилювань, пов'язаних із суперництвом братів чи сестер. Друга: єдиній дитині доводиться долати більше труднощів, ніж звичайно, щоб досягти психічної рівноваги, тому що їй не вистачає брата чи сестри. Що б там не зазначали психологи, життя однієї, єдиної, дитини в родині нерідко складається так, що підтверджує саме цю, другу, точку зору. Труднощі, однак, не є абсолютно неминучими, проте зустрічаються настільки часто, що було б нерозумно їх не помічати.

Безперечно, батьки, які мають єдину дитину, зазвичай приділяють їй надмірну увагу, вони надто піклуються про неї тільки тому, що ця дитина в них одна, але насправді вона лише перша. І справді, лише дехто з нас здатен спокійно, зі знанням справи поводитися з первістком так, як із наступними дітьми. Головна причина в цьому випадку — недосвідченість. Одних батьків лякає відповідальність, інші побоюються, що народження другої дитини позначиться на їхньому матеріальному становищі, треті, хоча ніколи не визнають цього, просто не люблять дітей, і їм достатньо одного сина чи однієї доньки.

Деякі перешкоди психічному розвитку дітей мають цілком визначену назву — **тепличні умови**, коли дитину пестять, ніжать, тішать — одним словом, носять на руках. Через надмірну увагу психічний розвиток її неминуче сповільнюється. Внаслідок надмірної поблажливості, якою ми оточуємо дитину, вона неодмінно зіткнеться з дуже серйозними труднощами і розчаруванням, коли опиниться за межами дому, оскільки від інших людей буде очікувати уваги, до якої звикла в родині. З цієї причини дитина надто серйозно відноситиметься і до самої себе. Саме тому, що її кругозір надто малий, багато дрібниць здаватимуться їй достатньо великими. Як наслідок, спілкування з людьми буде для неї набагато складнішим, ніж для інших дітей. Вона почне уникати контактів, усамітнюватися. Їй ніколи не доводилося ділити з братами чи сестрами батьківську любов, не кажучи вже про ігри, свою кімнату, одяг, і їй важко знайти спільну мову з іншими дітьми і своє місце в дитячому товаристві.

Як запобігти цьому? За допомогою другої дитини — скажуть більшість з вас. І це вірно, але якщо деякі особливі проблеми й можна вирішити подібним чином, то де впевненість, що народивши ще одну дитину, ми відразу ж досягнемо повної адаптації першої. У будь-якому разі потрібно всіма силами побороти наше прагнення виховувати дитину в теплих умовах. Можна стверджувати, що виховання єдиного сина чи доньки набагато складніше, ніж виховання декількох дітей. Навіть у випадку, коли родина зазнає матеріальних труднощів, не можна обмежуватися однією дитиною. Єдина дитина дуже швидко стає центром родини. Турбота батька і матері, зосереджені на цій дитині, зазвичай перевищують корисну норму. Любов батьківська в такому випадку відрізняється відомою нервозністю. Хвороба цієї дитини чи смерть переноситься такою родиною дуже важко, і страх такого нещастя позбавляє батьків спокою. Дуже часто єдина дитина звикає до свого виняткового стану і стає справжнім деспотом у родині. Для батьків дуже важко стримувати свою любов до неї і свої турботи, і волею-неволею вони виховують егоїста.

Для розвитку психіки кожна дитина потребує душевного простору, в якому вона змогла б вільно пересуватися, внутріш-

ньою і зовнішньої волі, вільного діалогу з навколишнім світом, щоб її не підтримувала постійно рука батьків. Дитині не обійтися без забрудненого обличчя, розірваних штанів і бійок.

Єдиній дитині часто відмовлено у такому просторі. Усвідомлено чи ні, їй нав'язують роль зразкової дитини. Вона повинна особливо чемно вітатися, особливо виразно читати вірші, вона повинна бути чепурною і вирізнятися серед інших дітей. Щодо неї будуються честолюбні плани на майбутнє. За кожним проявом життя ведеться уважне, із занепокоєністю, спостереження. Таке ставлення до неї небезпечне, єдина дитина може перетворитися в розпечену, несамостійну, невпевнену в собі, що переоцінює себе, дитину.

Але цього можна уникнути, якщо дотримуватися одного простого правила в родині, де росте одна дитина: тільки ніякої винятковості!

Специфіка виховання в багатодітній родині

Виховний потенціал багатодітної родини має свої позитивні та негативні характеристики, а процес соціалізації дітей — свої труднощі, проблеми.

З одного боку, тут, як правило, виховуються розумні потреби й уміння зважати на нестатки інших; ні в кого з дітей немає привілейованого становища, тому немає приводу для формування егоїзму, асоціальних рис; більше можливостей для спілкування, турботи про менших, засвоєння моральних і соціальних норм та правил спільного проживання; краще можуть формуватися такі моральні якості, як чуйність, людяність, відповідальність, повага до людей, а також якості соціального значення — здатність до спілкування, адаптація, толерантність. Діти з таких родин краще підготовлені до подружнього життя, вони легше переборюють рольові конфлікти, пов'язані з завищеними вимогами однієї людини до іншої і занижених вимог до себе.

Однак процес виховання в багатодітній родині не менш складний і суперечливий. По-перше, у таких родинах дорослі досить часто втрачають почуття справедливості стосовно дітей, виявляють до них неоднакову прихильність і увагу. Скривдже-

на дитина завжди гостро відчуває дефіцит тепла й уваги до неї, по-своєму реагуючи на це: в одних випадках супутнім психологічним станом для неї стає тривожність, почуття ущербності та невпевненості у собі, в інших — підвищена агресивність, неадекватна реакція на життєві ситуації. Для старших дітей у багатодітній родині властива категоричність у думках, прагнення до лідерства, керівництво навіть у тих випадках, коли для цього немає потреб. Усе це, звичайно, ускладнює процес соціалізації дітей. По-друге, у багатодітних родин різко збільшується фізичне і психічне навантаження на батьків, особливо на матерів. Вона має менше вільного часу і можливостей для виховання дітей і спілкування з ними, для виявлення уваги до їхніх інтересів. На жаль, діти з багатодітних родин майже в 3,5 рази частіше стають на соціально небезпечний шлях, ніж діти з родин інших типів.

Багатодітна родина має менше можливостей для задоволення потреб та інтересів дитини, якій і так приділяється значно менше часу, ніж в родині з однією дитиною, що, звичайно, не може не позначитися на її розвитку. У цьому контексті рівень матеріальної забезпеченості багатодітної родини має дуже істотне значення. Моніторинг соціально-економічного потенціалу родин показав, що більшість багатодітних родин живе нижче межі бідності.

Виховання дитини в неповній родині

Дитина завжди глибоко страждає, якщо руйнується сімейне вогнище. Розлучення, навіть якщо все відбувається взаємно, без докорів і сварок, незмінно викликає в дітей психічний надлам і сильні переживання.

Дитина відчуває відсутність батька, навіть якщо не виявляє відкрито свої почуття, і сприймає його зникнення як відмову від неї. Дитина може зберігати ці почуття багато років.

Після розлучення батько регулярно відвідує дитину. В усіх випадках це дуже глибоко хвилює її. Якщо батько виявляє до неї любов і великодушність, розлучення буде для дитини ще боліснішим і незрозумілішим. Крім того, вона з недовірою й образою

буде дивитися на матір. Якщо ж батько тримається бездушно й відчужено, дитина почне запитувати себе, чому, власне, вона повинна з ним бачитися, внаслідок чого в неї може зародитися комплекс провини. Якщо батьки охоплені ще й бажанням помсти один одному, вони заповнюють свідомість дитини шкідливою нісенітницею, лаючи один одного і підриваючи тим самим психологічну підтримку, яку зазвичай дитина отримує в нормальній родині.

У цей період дитина може, скориставшись розпадом родини, зіштовхувати батьків один з одним і діставати нездорові переваги. Змушуючи їх заперечувати свою любов до неї, дитина буде змушувати їх голубити себе, а її інтриги й агресивність згодом можуть навіть викликати їхнє схвалення. Відносини дитини з товаришами нерідко псуються через недоречні запитання, плітки та її небажання відповідати на розпитування про батька. На дитині, так чи інакше, відбиваються страждання і переживання матері.

Як допомогти дитині під час розлучення? Пояснити їй, що відбулося, причому зробити це просто, нікого не обвинувачуючи. Допомогати дитині дорослішати і вчитися самотійності, щоб у неї не склалася надмірна і нездорова залежність від вас. Одна з найрозповсюдженіших помилок — надмірна опіка матері над сином.

Якщо батьки люблять своїх дітей і хочуть їх виховувати як найкраще, вони будуть старатися, і свої взаємні розбіжності не доводити до розлучення і тим не ставити дітей у скрутне становище.

Роль батьків у розвитку дитини

У хороших батьків виростають хороші діти. Як часто ми чуємо це твердження і часто важко пояснити, що ж це таке — хороші батьки.

Майбутні батьки гадають, що хорошими можна стати, вивчивши спеціальну літературу чи опанувавши особливі методи виховання. Безсумнівно, педагогічні та психологічні знання важливі, але одних знань замало. Чи можна назвати хорошими тих батьків, які ніколи не сумніваються, завжди впевнені у своїй правоті, завжди точно уявляють, що дитині потрібно і що їй

можна, які кожної миті знають, як правильно поводитися, і можуть з абсолютною точністю передбачити не тільки поведінку власних дітей у різних ситуаціях, а й їхнє подальше життя?

Батьки створюють перше суспільне середовище дитини. Особистість батьків відіграє суттєву роль у житті кожної людини. Не випадково, що до батьків, особливо до матері, ми подумки звертаємося у важку мить життя. Водночас почуття, що забарвлюють відносини дитини і батьків, — це особливі почуття, відмінні від інших емоційних зв'язків. Специфіка почуттів, що виникають між дітьми і батьками, визначається насамперед тим, що турбота батьків потрібна для підтримання самого життя дитини. А потреба у батьківській любові — справді життєво необхідна потреба маленької людської істоти.

Перше й основне завдання батьків — розвинення в дитини впевненості в тому, що її люблять і про неї піклуються. Ніколи, ні за яких умов у дитини не повинні виникати сумніви у батьківській любові. Найприродніший і найнеобхідніший з усіх обов'язків батьків — ставитися до дитини в будь-якому віці з любов'ю та увагою.

Психологами доведено, що у трагедії підліткового алкоголізму та наркоманії часто винні батьки, які не люблять своїх дітей. Головна вимога до сімейного виховання — це вимога любові. Проте тут дуже важливо розуміти, що треба не тільки любити дитину і керуватися любов'ю у своїх повсякденних турботах, доглядаючи її, дитина має бути впевнена, що її люблять.

Більшість батьків вважають, що ні в якому разі не можна виявляти любов до дітей, вважаючи, що коли дитина добре знає, що її люблять, це призводить до розпещеності, егоїзму. Потрібно категорично відкинути це твердження. Усі ці несприятливі особистісні риси виникають саме при нестачі любові, коли створюється якийсь емоційний дефіцит, коли дитина позбавлена міцного фундаменту незмінної батьківської прихильності. Викликання у дитини почуття, що її люблять і про неї піклуються, не залежить ні від часу, що приділяють дітям батьки, ні від того, виховується дитина вдома чи з раннього віку знаходиться в яс-

лах і дитячому садку. Не пов'язано це і з забезпеченням матеріальних умов, з кількістю вкладених у виховання матеріальних витрат. Навіть більше, не завжди видима дбайливість інших батьків, численні заняття, якими займається з їхньої ініціативи дитина, сприяють досягненню цієї головної виховної мети.

Глибокий постійний психологічний контакт з дитиною — це універсальна вимога у вихованні, яка однаковою мірою може бути рекомендована всім батькам, контакт має бути у вихованні кожної дитини в будь-якому віці. Саме відчуття і переживання контакту з батьками дають дітям можливість відчувати й усвідомити батьківську любов, прихильність і турботу.

Основа для збереження контакту — щира зацікавленість в усьому, що відбувається в житті дитини, зацікавленість до її дитячих, нехай дріб'язкових і наївних, проблем, бажання розуміти, спостерігати за всіма змінами, що відбуваються в душі та свідомості зростаючої людини. Цілком природно, що конкретні форми і прояви цього контакту широко варіюють, залежно від віку та індивідуальності дитини. Проте корисно замислитись і над загальними закономірностями психологічного контакту між дітьми і батьками в родині.

Контакт ніколи не може виникнути сам собою, його потрібно створювати з дитиною. Коли мова йде про взаєморозуміння, емоційний контакт між дітьми і батьками, мається на увазі певний діалог, взаємодія дитини і дорослого.

Діалог. *Головне в установленні діалогу* — це спільне прагнення до загальної мети, спільне бачення ситуацій, спільність у діях. Мова йде не про обов'язкову спільність поглядів та оцінювання. Найчастіше точка зору дорослих і дітей різна, що цілком природно за неоднакового досвіду. Однак першорядне значення має сам факт спільної спрямованості до вирішення проблем. Дитина завжди має розуміти, якими цілями керується батько у спілкуванні з нею. Дитина, навіть у найменшому віці, має бути не об'єктом виховних впливів, а союзником у спільному сімейному житті, навіть її творцем. Саме тоді, коли дитина бере участь у спільному житті родини, поділяючи всі її

цілі та плани, зникає звичне виховання, поступаючись місцем справжньому діалогу.

Найістотніша характеристика діалогічного виховного спілкування полягає в установленні **рівності позицій** дитини і дорослого.

Досягти цього в повсякденному сімейному спілкуванні з дитиною дуже важко. Зазвичай позиція дорослого — “над” дитиною. Він має силу, досвід, незалежність — дитина фізично слабка, недосвідчена, цілком залежна. Усупереч цьому батькам слід постійно прагнути до встановлення рівності.

Людина не має бути об’єктом виховання, вона завжди активний суб’єкт самовиховання. Батьки можуть стати володарями душі своєї дитини лише тою мірою, якою вони можуть пробудити в ній потребу у власних досягненнях, власному вдосконаленні.

Вимога рівності позицій у діалозі призводить до того, що діти безсумнівно впливають і на самих батьків. Вдаючись до різноманітних форм спілкування з дітьми, виконуючи спеціальні дії у піклуванні за дитиною, батьки значною мірою змінюються у своїх психічних якостях, їх внутрішній світ помітно трансформується.

З цього приводу звертаючись до батьків, Я. Корчак писав: “Наївна думка, що наглядаючи, контролюючи, повчаючи, прищеплюючи, викорінюючи, формуючи дітей, один з батьків, зрілий, сформований, непохитний, не піддається виховному впливу середовища і дітей”.

Рівність позицій у діалозі полягає в необхідності для батьків постійно вчитися бачити світ у найрізноманітніших його формах очима своїх дітей.

Контакт із дитиною, як вище виявлення любові до неї, варто створювати, ґрунтуючись на постійному, невинному бажанні пізнавати своєрідність її індивідуальності.

Прийняття. Крім діалогу для прищеплення дитині відчуття батьківської любові слід виконувати ще одне надзвичайно важливе правило, психологічною мовою цей бік спілкування між дітьми і батьками називається *прийняттям дитини*. Під прийняттям розуміється визнання права дитини на властиву їй ін-

дивідуальність, несхожість на інших, зокрема несхожість на батьків. Приймати дитину — означає стверджувати неповторне існування саме цієї людини, з усіма властивими їй якостями. Насамперед слід з особливою увагою ставитися до тих оцінювань, які постійно висловлюють батьки у спілкуванні з дітьми. Варто категорично відмовитися від негативного оцінювання особистості дитини і властивих їй рис характеру. На жаль, для більшості батьків стали звичними висловлення типу: “От нетямуций! Скільки разів пояснювати, нетяма!”, “Так навіщо ж я тебе тільки на світ народила, ледащо!”, “Будь-який дурень на твоєму місці зрозумів би, як зробити!”.

Усім майбутнім і нинішнім батькам варто дуже добре зрозуміти, що кожне таке висловлення, яким би справедливим воно не було, якою б ситуацією не викликалося, завдає серйозної шкоди контакту з дитиною, порушує впевненість у батьківській любові. Варто виробити для себе правило не оцінювати негативно саму дитину, а критикувати тільки невірно здійснену дію чи помилковий, необдуманий вчинок. Формула істинної батьківської любові, формула прийняття — це не “люблю, тому що ти гарний”, а “люблю, тому що ти є, люблю такого, який є”.

Якщо хвалити дитину за те, що є, вона зупиниться у своєму розвитку, як же хвалити, якщо знаєш, скільки у неї недоліків? *По-перше*, виховує дитину не тільки прийняття, похвала чи осуд, виховання складається з багатьох інших форм взаємодії і зароджується у спільному житті в родині. Тут же мова йде про реалізацію любові, про створення правильного емоційного фундаменту, правильної почуттєвої основи контакту між батьками і дитиною. *По-друге*, вимога прийняття дитини, любові до такої, якою вона є, ґрунтується на визнанні і вірі в розвиток, а значить, у постійне вдосконалювання дитини, на розуміння нескінченності пізнання людини, навіть якщо вона зовсім ще мала. Вмінню батьків спілкуватися без постійного осуду особистості дитини допомагає віра в усе те гарне й сильне, що є в кожній, навіть неблагополучній, дитині. Щира любов допоможе батькам відмовитися від фіксування недоліків і недосконалостей, спрямує

виховні зусилля на підкріплення всіх позитивних якостей особистості дитини, на підтримання сильних сторін душі, до боротьби з недосконаlostями.

Оцінювання не особистості дитини, а її дій та вчинків важливо здійснювати, змінюючи їхнє авторство. Справді, якщо назвати свою дитину недотепою чи ледарем, важко сподіватися, що вона щиро погодиться з вами, і навряд чи це змусить змінити її свою поведінку. А от якщо той чи інший вчинок обговорювався за повного визнання особистості дитини і ствердження любові до неї, набагато легше зробити так, що сама дитина оцінить свою поведінку і зробить правильні висновки. Вона може помилитися і наступного разу через слабку волю піти по легшому шляху, але рано чи пізно “вершина буде досягнута”, а ваш контакт із дитиною від цього ніяк не постраждає, навпаки, радість від досягнення перемоги стане вашою спільною радістю.

Контроль за негативним батьківським оцінюванням дитини важливий ще й тому, що дуже часто причиною батьківського осуду є невдоволення власною поведінкою, дратівливість, втомма, що виникли зовсім з іншого приводу. Після негативного оцінювання завжди простежуються емоції засудження і гніву. Прийняття дає можливість проникнути у світ глибоко особистісних переживань дітей. Сум, а не гнів, співчуття, а не мстивість — такі емоції батьків, які істинно люблять свою дитину.

Незалежність дитини. Взаємозв'язок між батьками і дитиною належить до найсильніших міжособистісних зв'язків. Чим складніший живий організм, тим довше він має залишатися в тісній залежності від материнського організму. Без цього зв'язку неможливий розвиток, а надто раннє переривання цього зв'язку загрожує життю. Людина належить до найскладніших біологічних організмів, тому ніколи не стане повністю незалежною. Вона не може набиратися життєвих сил тільки із самої себе. Людське життя, як зазначав психолог О. М. Леонтьєв, — це розділене існування, головною ознакою якого є потреба зближення з іншою людською істотою. Водночас зв'язок дитини з її батьками внутрішньо конфліктний. Якщо діти, підростаючи, все біль-

ше прагнуть віддалення цього зв'язку, батьки намагаються якнайдовше його втримати, щоб захистити молодь від життєвих небезпек, поділитися своїм досвідом, застерегти, а молодь хоче мати власний досвід, пізнаючи світ, навіть ціною втрат. Цей внутрішній конфлікт може створювати безліч проблем, причому проблеми незалежності починають виявлятися досить рано, фактично із самого народження дитини. Справді, обрана дистанція у спілкуванні з дитиною проявляється вже в тій чи іншій реакції матері на плач дитини. А перші самостійні кроки, а перше “Я — сам!”, вихід у широкий світ, пов'язаний з початком відвідування дитячого садочку? Майже щодня в сімейному вихованні батьки повинні визначати межі дистанції.

Розв'язання цього питання, іншими словами, надання дитині тієї чи іншої міри самостійності, регулюється насамперед її віком, набутими під час розвитку новими навичками, здібностями і можливостями взаємодії з навколишнім світом. Водночас багато чого залежить і від особистості батьків, від стилю їхніх відносин до дитини. Відомо, що родини вагомо розрізняються за тим чи іншим ступенем волі і самостійності, наданої дітям. В одних родинях першокласник ходить у магазин, відводить у дитячий садок молодшу сестричку, їздить на заняття через усе місто. В іншій родині підліток звітує в усіх, навіть дрібних, вчинках, його не відпускають у походи і подорожі з друзями, охороняючи його безпеку. Він підзвітний у виборі друзів, усі його дії найсуворіше контролюються.

Слід мати на увазі, що встановлювана дистанція пов'язана із загальнішими факторами, які визначають процес виховання, насамперед з мотиваційними структурами особистості батьків. Відомо, що поведінка дорослої людини визначається досить великим і складним набором різноманітних імпульсів, що позначаються словом “мотив”. В особистості людини всі мотиви вибудовуються у визначену, індивідуальну для кожного рухливу систему. Одні мотиви стають визначальними, найбільш значущими для людини, інші — набувають підлеглого значення. Іншими словами, будь-яка людська діяльність може бути визна-

чена тими мотивами, що її спонукають. Буває так, що діяльність спонукається кількома мотивами, іноді та сама діяльність спричиняється різними чи навіть протилежними за своїм психологічним змістом мотивами. Аби виховання було правильним, батькам потрібно час від часу визначати для себе ті мотиви, якими спонукається їхня власна виховна діяльність, визначати, що керує їхніми виховними умовами.

Дистанція, що переважає у взаєминах з дитиною в родині, безпосередньо залежить від того, яке місце займає виховання у складній, неоднозначній, часом внутрішньо суперечливій системі різних мотивів поведінки дорослої людини. Тому варто усвідомити, яке місце в батьківській власній мотиваційній системі займе діяльність з виховання майбутньої дитини.

1. Виховання і потреба в емоційному контакті

У людини як суспільної істоти є своєрідна форма орієнтування — спрямованість на психічний стан іншої людини. Потреба “орієнтирів” у емоційному настрої інших людей і є потребою в емоційному контакті. До того ж мова йде про існування двостороннього контакту, в якому людина відчуває, незалежно від віку, ціннісних орієнтацій, що сама є предметом зацікавленості, що інші співзвучні з її власними почуттями. Дитина стає центром потреби, єдиним об’єктом її задоволення. Прикладів тут безліч. Це і батьки, які з тієї чи іншої причини зазнають труднощів у контактах з іншими людьми, і самотні матері, бабусі, які присвятили весь свій час онукам. Найчастіше за такого виховання виникають великі проблеми. Батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об’єкта своєї потреби, перешкоджаючи виявленню емоцій та прихильностей дитини за межі сімейного кола.

2. Виховання і потреба сенсу життя

Великі проблеми виникають під час спілкування з дитиною, якщо виховання стало єдиною діяльністю, що реалізує потребу сенсу життя. Потреба сенсу життя проаналізована польським психологом К. Обухівським, який характеризує поведінку дорослої людини. Без задоволення цієї потреби людина не може нормально функціонувати, мобілізувати усі свої здібності мак-

симальною мірою. Задоволення такої здатності пов'язано з обґрунтуванням для себе сенсу свого буття, зрозумілим, практично прийнятним напрямом дій, що заслуговують схвалення самої людини. Чи означає це, що людина завжди усвідомлює загальний сенс своїх дій, свого життя? Очевидно ні, однак кожний прагне в разі потреби знайти його.

Задоволенням потреби сенсу життя може стати піклування про дитину. Мати, батько чи бабуся можуть вважати, що сенс їхнього існування — це догляд за фізичним станом і вихованням дитини. Вони не завжди можуть це усвідомлювати, вважаючи, що сенс їхнього життя в іншому, однак щасливими вони відчують себе тільки тоді, коли комусь потрібні. Якщо дитина, дорослішаючи, іде від них, вони часто починають розуміти, що “життя втратило будь-який сенс”. Яскравим прикладом є мама, яка не бажає втрачати статус “опікунки”, яка власноруч миє 15-річного хлопця, зав'язує йому шнурки на черевиках, тому що “він це завжди погано робить”, виконує за нього шкільні завдання, “щоб дитина не перевтомилася”. У результаті вона отримує відчуття своєї необхідності, а кожне виявлення самостійності сина переслідує з надзвичайною наполегливістю. Шкода такої самопожертви для дитини очевидна.

3. Виховання і потреба досягнення

У деяких батьків виховання дитини спонукається так званою мотивацією досягнення. Мета виховання — домогтися того, що не вдалося батькам через відсутність необхідних умов, або тому, що самі вони не були достатньо спроможними і наполегливими. Батько хотів стати лікарем, але йому це не вдалося, нехай же дитина здійснить батьківську мрію. Мати мріяла грати на фортеп'яно, але умов для цього не було, і тепер дитині потрібно інтенсивно вивчати музику.

Подібна батьківська поведінка неусвідомлено для самих батьків набуває елементів егоїзму: “Ми хочемо сформувати дитину за своєю подобою, адже вона продовжувач нашого життя...”.

Здавалося б, якщо єдиним або основним мотивом виховання є потреба емоційного контакту чи потреба досягнення, чи потреба

сенсу життя, дитину виховують на укороченій дистанції і обмежують у своїй самостійності. У процесі реалізації визначеної системи виховання, коли його мотив ніби відсувається від дитини, дистанція може бути будь-якою, це визначається вже не стільки особистісними настановами батьків чи особливостями дітей, скільки рекомендаціями обраної системи. Проте проблема незалежності чітко виявляється і тут, як проблема несвободи дитини у виявленні властивих їй індивідуальних якостей. Подібно цьому надцінні мотиви батьків регулюють виховання, обмежують волю розвитку властивих дитині задатків, ускладнюють розвиток, порушуючи його гармонію, а іноді й спотворюючи його перебіг.

Мета і мотив виховання дитини — щасливе, повноцінне, творче, корисне людям життя цієї дитини. На створення такого життя і має спрямовуватися сімейне виховання.

Деякі автори намагалися простежити, як взаємопов'язані риси характеру батьків з рисами характеру дитини. Вони вважали, що особливості характеру чи поведінка батьків прямо проєктуються на поведінку дитини. Вважали, якщо мати виявляє схильність до туги, пригніченості, то й у її дітей будуть помітні такі ж почуття. Під час більш пильного вивчення цього питання все виявилось значно складніше. Зв'язок особистості батьків і вихованих особливостей поведінки дитини не настільки безпосередній. Багато чого залежить від типу нервової системи дитини, від умов життя родини. Тепер психологам зрозуміло, що та сама домінуюча риса особистості чи веління батька здатні, залежно від різних умов, викликати й різноманітні форми реагування, а надалі — стійку поведінку дитини. Наприклад, різка, запальна, деспотична мати може викликати у своєї дитини як аналогічні риси — брутальність, нестриманість, так і прямо протилежні, а саме пригніченість, боязкість.

Зв'язок виховання з іншими видами діяльності, підпорядкування виховання тим чи іншим мотивам, а також його місце в цілісній особистості людини — все це надає вихованню кожного з батьків особливий, неповторний, індивідуальний характер.

Саме тому майбутнім батькам, які б хотіли виховувати свою дитину не стихійно, а свідомо, варто аналізувати виховання сво-

єї дитини з аналізування самих себе, особливостей власної особистості; конфлікт поколінь — одвічна проблема сімейного виховання; методи, якими користуються батьки, не завжди обираються вірно; усе своє життя батьки мають присвятити вихованню дітей; карати дітей потрібно, але помірковано.

Час від часу з'являються повідомлення про племена, в яких у підлітків немає конфліктів з дорослими. У завмерлому, закостенілому суспільстві, де жорстко дотримуються давніх традицій та устрою життя, просто не залишається місця для міжпоколінних зіткнень. Таке трапляється в племенах Південної Америки, Африки, Австралії, що проживають у важкодоступних районах, майже не порушених сучасною цивілізацією. У кожному суспільстві, що розвивається, природна зміна поколінь характеризується не тільки наступністю, а й боротьбою нового зі старим, зародженого з віджитим.

Людство розвивається нерівномірно. У періоди затишшя, відносної стабільності громадського життя підлітки не настільки різко випали з його колії і без особливого напруження долучалися до нього. І зовсім по-іншому поводяться підлітки в періоди бурхливого розвитку суспільства, надлому звичного способу життя.

Темп перетворення життя надзвичайно прискорився. Перехід від полювання і скотарства до землеробства відбувався протягом тисячі років, а від аграрного суспільства до індустріального — протягом сотень років. Нині стрімко набирає темпів науково-технічна революція. За своїми наслідками вона перевершить промислову. Протягом максимум десятків років відбудуться радикальні зміни в продуктивних силах, що не зможе не вплинути на соціальні проблеми. Корінні зміни в технології виробництва стрімкі і неминучі. Чим швидше розвивається суспільство, тим помітніша відмінність між поколіннями, тим складніші форми наступності. Нове покоління неминуче потрапляє в інші умови життя, ніж їхні батьки, молодь звикає до процесу перетворення, але це зовсім не означає, що їй легше жити. Молодь охоче сприймає, наприклад, свободу вибору професії, супутника життя, але це вимагає від неї більшої відповідальнос-

ті, самостійності. Для вірного вибору однієї свободи мало, потрібен і життєвий досвід, якого ще недостатньо. Батьки набували досвід в інших умовах і він не завжди може бути застосований у нових. Слід розуміти, що з минулого потрібно зберегти, а що перебороти.

Тиск з боку старших неминуче призводить до протесту. Чим сильніший тиск, тим гостріший конфлікт. Які ж особливості нинішньої ситуації загострюють проблему “батьків і дітей”? Раптова воля п’янить, замарює голову. Більшість з того, що раніше не дозволялося, — тепер можна. Соціально незрілі підлітки стають свідками катастрофи застарілих норм. До цього важко звикнути зрілій людині зі сформованим світоглядом.

Родина є первинною і найчутливішою до суспільних змін соціальною структурою. Виховують дітей не лише вдома, а й у дитячих яслах, садках, школах. Навчання дітей повністю проходить у навчальних закладах, розваги і відпочинок — поза домівкою. Розпад трьохпоколінної родини ускладнює передавання моральних цінностей, послаблює контроль старших над молодшими. Цьому сприяє і розвиток громадського транспорту — діти легко пересуваються за межами досяжності родини. Ясельне виховання, забезпечуючи дитині догляд і харчування, не може компенсувати батьківської любові та ласки, що також є однією з причин нечутливості дітей.

У минулому родина працювала, як єдина. Спільна праця батьків і дітей дозволяла природно вирішувати питання трудового виховання. Тепер основна робота проводиться поза домівкою. Діти не бачать працю батьків і мало чують про неї, інколи навіть не знають, чим вони займаються.

Нестабільність родини підтримується економічною незалежністю чоловіків і ускладненням взаємних вимог. На перший план виходять не економічні, а емоційні стимули. Чим освіченіша людина, тим вищий та складніший рівень її вимог. Емоційна напруга торкнулася не тільки дорослих. З ранніх років дітей переслідує конкуренція: конкурси у престижні класи, спеціалізовані школи, спортивні секції. Навіть спорт втратив свій чисто ігровий та оздоровчий характер.

Відсутність одного з батьків ускладнює виховання дітей, але і в повних родинях діти часто обділені батьківською увагою. Якщо обоє батьків не хочуть поступатися своїми професійними інтересами — то зайняті на роботі, то завантажені домашніми справами, вони менше часу приділяють дітям. Решту вільного часу “з’їдає” телевізор. Спільний перегляд телепередач — нерівноцінний еквівалент спілкування і навіть не заміняє спільного відвідування кіно чи театру.

Зміна соціального середовища завжди спричиняла недостатність традиційної системи виховання, і це давало привід говорити про труднощі виховання, про те, що раніше все було легше й простіше. Там, де форми виховання не відстають від відповідних соціальних умов, труднощів немає чи їх значно менше.

Складність в настигності досвіду поколінь полягає в тому, що дітям доводиться опановувати тими знаннями і спеціальностями, що були недоступні їхнім батькам. Тому, тут не може йти мова про пряме поширення професійного досвіду.

Молоді доводиться діяти в умовах, коли колишній досвід не тільки не допомагає, а й навіть заважає. Приймати рішення потрібно самостійно, що вимагає великої гнучкості, пластичності, рухливості. На перший план виходить не покірність, а виховання самостійності, ініціативи. Не випадково порушується питання про шкільне і студентське самоврядування. Найважливішими якостями особистості стають почуття гідності і формування соціальної відповідальності.

Які, на вашу думку, **причини зниження виховного впливу родини:**

1. Зниження рівня життя.
 2. Занепад моралі.
 3. Суспільний регрес.
 4. Загострення конфлікту поколінь.
- Розставте цифри напроти тверджень від 1 до 4.
- 1 — найбільш значуща причина;
2 — менш значуща і т. д. в порядку зменшення.

Як сімейні традиції впливають на виховання особистості

Сімейні традиції — один із основних засобів виховання, тому що, перш ніж потрапити в школу (ясла, інший колектив), дитина пізнає себе та ідентифікує в родині. Традиції кількох поколінь допомагають дитині усвідомити свій зв'язок з бабусями, дідусями, спільними предками, пишатися своєю родиною. На жаль, у наш складний час, коли було зруйновано багато родин, більшість родичів втратили зв'язок, шанувати сімейні традиції стало дуже складно. Так виникла потреба виробити власні традиції, що допомагають родині частіше збиратися разом, аби люди, які живуть під одним дахом, почували себе справжньою родиною. Виникає питання про те, які традиції, що склалися в родині, найбільш значущі. Непогано, якщо в родині склалася традиція кожного літа подорожувати, це збільшує коло знайомств, допомагає дитині пізнати і побачити світ, вчить її спілкуванню. На жаль, далеко не всі можуть собі це дозволити. Проте це не означає, що потрібно відмовлятися від дотримання якихось загальних правил. Традицією можуть стати і незвичайні зустрічі Нового року чи Дня народження, спільний відпочинок за містом, навіть суботні обіди, — коли діти знають, що в цей день і в цей час їх у родині дуже чекають. Такі традиції сприяють зближенню, ідентифікації себе як члена родини, здатні підвищувати самооцінку дитини, коли вона усвідомлює, що вдома її не тільки годують, що це місце, де можна поділитися своїми переживаннями, новими враженнями. Усе це позначиться на формуванні особистості дитини, сприятиме її гармонійному розвитку.

Чи згодні ви з тим, що відродження держави можливе через відродження родини?

Тривалий час у нашій країні відбувалася зміна сімейних цінностей комуністичним ідеалам, ніким ніколи не бачених, і тому ще більше абстрактних. У результаті ми маємо сьогодні те, що маємо: діти забувають своїх батьків, дорослішаючи, вони не цінують щастя появи власних дітей і залишають їх у дитячому будинку; дуже часто ці діти так ніколи і не потраплять знову в родину і виростають, не знаючи, що таке сімейні цінності. Останніми роками

це стало ще більшою проблемою, тому що через зниження рівня життя все більше покинутих дітей, а у повних родинях їх не більше одного-двох. Відродження втрачених сімейних цінностей може привести до відродження суспільства, тому що, маючи родину, людина має надійний тил, у неї виникає нагальна потреба піклуватися про свою родину, дітей, а для цього потрібно працювати. Проте людина має відчувати свою необхідність не лише в родині, а ще й одержати визнання своїх заслуг у суспільстві. Щоб досягти цього, державі потрібно піклуватися про своїх громадян, причому піклуватися відчутно, а не декларативно, тому що голодна людина не буде слухати заклики до її цивільної совісті з екрану телевізора, щодня вона бачить зовсім інше. Це дуже складна проблема, і вирішувати її потрібно повним комплексом засобів, а не тільки закликаючи відроджувати сімейні цінності.

Отже, сімейне життя склалося віддавна так, що батьківські обов'язки розподіляються між батьком і матір'ю, і до того ж нерівномірно. Доглядати за дітьми і виховувати їх доводиться матері як тому, що вона може віддати дітям більше часу, ніж батько, так і тому, що за традицією вона краще звикла до цього, а за своєю природою може внести в це більше ніжності, ласки та уважності. Мати відіграє важливу роль у житті дітей раннього віку і морально впливає на них у перші роки життя.

З роками, однак, значення цього безпосереднього догляду втрачає моральну роль. Діти стають самостійними, трохи визначаються, продовжуючи потребувати допомоги батьків і дорослих, але шукають вже не тільки матеріальної підтримки, вони індивідуалізуються. В одних смаки і потреби краще задовольняє батько, ніж мати, в інших — навпаки. Виховувати — не значить говорити дітям гарні слова, наставляти, а насамперед самому жити по-людському. Хто хоче виконати свій обов'язок щодо дітей, залишити про себе добру пам'ять, яка була б їм заповіддю, як жити, той має почати виховання із самого себе.

Виховання дітей вимагає найсерйознішого тону, найпростішого і щирого. У цих трьох якостях повинна полягати гранична правда життя.

Мета виховання — сприяти розвитку людини, яка відрізняється своєю мудрістю, самостійністю, художньою продуктивністю і любов'ю. Слід пам'ятати, що не можна дитину зробити людиною, а можна тільки цьому сприяти і не заважати.

Головні підстави, яких варто дотримуватися під час виховання дитини у сімейному житті: чистота; послідовність у словах і справах при звертанні з дитиною; відсутність свавілля в діях вихователя чи обумовленість цих дій; визнання особистості дитини, поводячись з нею, як з людиною і повним визнанням за нею права особистої недоторканності.

Уся таємниця сімейного виховання полягає в тому, щоб дати дитині можливість робити все самій; дорослі не повинні квапитися і діяти для своєї особистої зручності і задоволення, а завжди ставитися до дитини, з першого дня появи її на світ, як до людини.

1.3. Конфлікти та наслідки. Нормалізація стосунків

Залежно від суб'єктів взаємодії сімейні конфлікти поділяються на конфлікти між подружжям, батьками і дітьми, подружжям та батьками, бабусями (дідусями) та онуками.

Ключову роль у сімейних стосунках відіграють подружні конфлікти, які частіше виникають через незадоволення потреб. Як наслідок, виокремлюють **основні причини подружніх конфліктів**:

- психосексуальна несумісність подружжя;
- незадоволення потреби в значущості свого "Я", неповага до почуття гідності з боку партнера;
- незадоволення потреби в позитивних емоціях: відсутність ласки, турботи, уваги і розуміння;
- пристрасть одного з подружжя до надмірного задоволення своїх потреб (алкоголь, наркотики, фінансові витрати тільки на себе і т. д.);
- незадоволення потреби у взаємодопомозі і взаєморозумінні з питань ведення домашнього господарства, виховання дітей, у стосунках з батьками і т. д.;

- розбіжності в потребах з проведення дозвілля, захопленнях.

Крім того, вирізняють фактори, що впливають на конфліктність подружніх відносин — кризові періоди в розвитку родини.

Перший рік подружнього життя характеризується конфліктами адаптації один до одного, коли два “Я” стають одним “Ми”. Відбувається еволюція почуттів, закоханість зникає і подружжя постає один перед одним такими, які вони є. Відомо, що в перший рік життя родини ймовірність розлучень велика — до 30 % загальної кількості шлюбів.

Другий кризовий період пов’язаний з появою дітей. Ще незміцніла система “Ми” піддається серйозному випробуванню. Що ж лежить в основі конфліктів у цей період?

1. Погіршуються можливості професійного зростання подружжя.
2. Менше можливостей у подружжя для вільної реалізації в діяльності (захоплення, хобі).
3. Можливі зіткнення поглядів подружжя та їхніх батьків із проблем виховання дитини.

Третій кризовий період збігається із середнім подружнім віком, що характеризується конфліктами одноманітності. Внаслідок багаторазового повторення тих самих вражень у подружжя настає період насичення один одним. Цей стан називають голодом почуттів, коли настає “ситість” від старих вражень і “голод” за новими.

Четвертий період конфліктності стосунків подружжя настає після 18—24 років спільного життя. Він часто збігається з наближенням періоду інволюції, виникненням відчуття самотності, пов’язаного з відокремленням дітей, що підсилюється емоційною залежністю подружжя, їх переживаннями з приводу можливого прагнення одного з партнерів до сексуального виявлення себе “на стороні”, “доки не пізно”.

Значно впливають на ймовірність виникнення подружніх конфліктів зовнішні фактори: погіршення матеріального становища багатьох родин; надмірна зайнятість одного з подружжя

(чи обох) на роботі; неможливість нормального працевлаштування одного з подружжя; тривала відсутність свого житла; не змога влаштувати дітей у дитячу установу та ін.

Перелік факторів конфліктності родини був би неповним, якщо не назвати макрофактори, тобто зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, а саме: зростання соціального відчуження; орієнтація на культ споживання; девальвація моральних цінностей, у тому числі традиційних норм сексуальної поведінки; зміна традиційного статусу жінки в родині (протилежними полюсами цієї зміни є повна економічна самостійність жінки і синдром домогосподарки); кризовий стан економіки, фінансів, соціальної сфери держави.

Дослідження психологів показують, що у 80–85 % родин бувають конфлікти, у 15–20 % родин фіксують наявність “сварок” з різних причин. Залежно від частоти, глибини і гостроти конфліктів вирізняють кризові, конфліктні, проблемні та невротичні родини.

Кризова родина. Протистояння інтересів та потреб подружжя мають гострий характер і охоплюють важливі сфери життєдіяльності родини. Подружжя займає непримиренні й навіть ворожі позиції один до одного, не погоджуючись на жодні компроміси. До кризових шлюбних союзів можна віднести всі ті, що розпадаються або знаходяться на межі розірвання.

Конфліктна родина. Між подружжям існують постійні теми, в яких інтереси зіштовхуються, породжуючи сильні й тривалі негативні емоційні стани. Однак шлюб може зберігатися завдяки іншим факторам, а також компромісним розв’язанням конфліктів.

Проблемна родина. Між чоловіком і дружиною виникають труднощі, здатні завдати відчутного удару стабільності шлюбу. Наприклад, відсутність житла, тривала хвороба одного з подружжя, відсутність засобів на утримання родини, засудження на тривалий період за злочин і низка інших проблем. У таких родинях ймовірне загострення взаємин, поява психічних розладів в одного чи обох партнерів.

Невротична родина. Тут основну роль відіграють не спадкові порушення у психіці партнерів, а нагромадження впливу психологічних труднощів, з якими стикається родина на своєму життєвому шляху. У партнерів спостерігається підвищена тривожність, розлад сну, емоції з будь-якого приводу, підвищена агресивність тощо.

Конфліктна поведінка партнерів може проявлятися у прихованій та відкритій формах. Показниками прихованого конфлікту є: демонстративне мовчання; різкий жест чи погляд, що означає незгоду; “бойкот взаємодії” в якійсь сфері сімейного життя; підкреслена холодність у стосунках. Відкритий конфлікт виявляється частіше через відкриту розмову в підкреслено коректній формі; взаємні словесні образи; демонстративні дії (ляскіт дверима, биття посуду, грюкотіння кулаком по столу); образа фізичними діями та ін.

Психотравматичні наслідки

Конфлікти в родині можуть створювати психотравматичний стан для подружжя, їхніх дітей, батьків, внаслідок чого вони набувають ряд негативних властивостей особистості. У конфліктній родині закріплюється негативний досвід спілкування, губиться віра в можливість існування дружніх і ніжних взаємин між людьми, накопичуються негативні емоції, з’являються психотравми. Вони частіше виявляються у вигляді переживань, що через виразність чи тривалість повторення дуже впливають на особистість. Виокремлюють такі психотравмуючі переживання, як стан повної сімейної незадоволеності, “сімейна тривога”, нервово-психічна напруга і почуття провини.

Стан повної сімейної незадоволеності виникає внаслідок конфліктних ситуацій, в яких вирізняється помітна розбіжність між сподіваннями індивіда стосовно родини та її життям. Цей стан виявляється в нудзії, безбарвності життя, відсутності радості, ностальгічних спогадах про часи до шлюбу, скаргах навролишнім на труднощі сімейного життя. Накопичуючись від конфлікту до конфлікту, така незадоволеність виражається в емоційних вибухах та істериках.

Сімейна тривога частіше виявляється після великого сімейного конфлікту. Ознаками тривоги є сумніви, страхи, побоювання, що стосуються насамперед дій інших членів родини.

Нервово-психічна напруга — одне з основних психотравмуючих переживань. Вона виникає внаслідок:

- створення для подружжя ситуацій постійного психологічного тиску, важкого чи навіть безвихідного стану;
- створення для подружжя перешкод для виявлення важливих для нього почуттів, задоволення потреб;
- створення ситуації постійного внутрішнього конфлікту в подружжі.

Ця напруга виявляється в дратівливості, поганому настрої, порушеннях сну, нападах люті. Почуття провини залежить від особистісних особливостей подружжя. Людина відчуває себе завадою для навколишніх, винуватцем будь-якого конфлікту, сварок і невдач, схильна сприймати відносини інших членів родини до себе як обвинувачення, незважаючи на те, що насправді вони не є такими.

Попередження подружніх конфліктів

Розроблено безліч *рекомендацій з нормалізації подружніх взаємин*, попередження переростання спірних ситуацій в конфлікти.

Більшість з них зводиться до такого:

- поважайте себе, а тим більше іншого;
- пам'ятайте, що він (вона) найближча для тебе людина, батько (мати) твоїх дітей;
- намагайтеся не збирати помилки, образи і “гріхи”, а відразу реагуйте на них. Це зменшить *нагромадження негативних емоцій*;
- не робіть зауважень один одному в присутності інших (дітей, знайомих, гостей і т. д.);
- не перебільшуйте власні здібності й досягнення, не вважайте себе завжди і в усьому правими. Більше довіряйте, і ревності зводьте до мінімуму. Будьте уважними, умійте слухати і чути партнера;

- піклуйтеся про свою фізичну привабливість, працюйте над своїми недоліками;
- ніколи не узагальнюйте навіть явні недоліки партнера, ведіть розмову лише про конкретну поведінку в конкретній ситуації;
- ставтеся до захоплень партнера з цікавістю та повагою. У сімейному житті іноді краще не знати правду, ніж будь-що намагатися встановити істину;
- намагайтеся знаходити час для того, щоб іноді відпочити один від одного. Це допоможе зняти емоційно-психологічну перенасиченість спілкуванням.

Усунення конфліктів між подружжям

Конструктивність усунення подружніх конфліктів, як ніщо інше, залежить, насамперед, від уміння партнерів розуміти, прощати й поступатися один одному.

Одна з умов завершення конфлікту люблячого подружжя – не домагатися перемоги, особливо за рахунок поразки коханої людини, що важко назвати досягненням. Важливо поважати іншого, навіть якщо він провинився. Потрібно вміти чесно запитати в самого себе (і головне, чесно відповісти собі), що ж тебе насправді хвилює. Аргументуючи свої позиції, намагатися не виявляти недоречний максималізм і категоричність. Краще самим прийти до взаєморозуміння і не втягувати у свої конфлікти інших — батьків, дітей, друзів і знайомих. Тільки від самого подружжя залежить благополуччя родини.

Окремо варто зупинитися на такому радикальному способі усунення подружніх конфліктів, як **розлучення**. На думку психологів, йому передують *процес, що складається з трьох стадій*:

- а) емоційне розлучення, що полягає у відчуженні, байдужості партнерів один до одного, втраті довіри і любові;
- б) фізичне розлучення, що призводить до окремого проживання;
- в) юридичне розлучення, що вимагає правового оформлення припинення шлюбу.

Багатьом розлучення допомагає звільнитися від ворожості, обману і того, що затьмарювало життя. Звичайно, воно має і негативні наслідки. Найуразливіша під час розлучення жінка, в якої, звичайно, залишаються діти. Вона більше, ніж чоловік, схильна до нервово-психічних розладів.

Негативні наслідки розлучення позначаються на дітях:

1. Дитина втрачає одного (часом улюбленого) з батьків, здебільшого матері перешкоджають татусям зустрічатися з дітьми.
2. Дитина часто зазнає утиску з боку однолітків щодо відсутності в неї одного з батьків, що позначається на її нервово-психічному стані.
3. Розлучення призводить до того, що суспільство одержує неповну родину, зростає кількість підлітків з девіантною поведінкою, зростає злочинність. Це створює для суспільства додаткові труднощі.

Конфлікти у взаємодії батьків і дітей

Цей різновид конфліктів — один із найрозповсюдженіших у повсякденному житті. Однак він певною мірою поза увагою фахівців — психологів і педагогів. Ми не розглядаємо проблему конфлікту поколінь, що набагато ширше й активніше розробляється соціологами. З більше ніж 700 психолого-педагогічних робіт із проблеми конфлікту важко знайти навіть десяток публікацій, де б розглядалася проблема конфліктів між батьками і дітьми. Вона, як правило, вивчається в контексті фундаментальних досліджень, сімейних відносин, вікових криз, впливу подружніх конфліктів на розвиток дітей та ін. Проте неможливо знайти таку родину, де відсутні конфлікти між батьками і дітьми. Навіть у забезпечених родинах у більше ніж 30 % випадків помічаються конфліктні взаємини (з погляду підлітка) з обома батьками.

Чому ж виникають конфлікти між батьками та дітьми? Крім загальних причин, що створюють конфліктність взаємин людей, які розглянуто вище, виокремлюють психологічні **фактори конфліктів у взаємодії батьків і дітей.**

1. *Тип сімейних відносин.* Вирізняють гармонійний та дисгармонійний типи сімейних відносин. У гармонійній родині встановлюється рухлива рівновага, що виявляється в оформленні психологічних ролей кожного члена родини, формуванні сімейного “Ми”, здатності членів родини дозволяти суперечності.

Дисгармонія родини — це негативний характер подружніх відносин, що виражається в конфліктній взаємодії подружжя. Рівень психологічної напруги в такій родині має тенденцію до наростання, призводячи до невротичних реакцій її членів, виникненню почуття постійного занепокоєння в дітей.

2. *Деструктивність сімейного виховання.* Виокремлюють наступні риси деструктивних типів виховання:

- розбіжності членів родини з питань виховання;
- суперечливість, непослідовність, неадекватність;
- опіка і заборони в багатьох сферах життя дітей;
- підвищені вимоги до дітей, часте застосування погроз, осуду.

3. *Вікові кризи дітей розглядаються як фактори їх підвищеної конфліктності.* Вікова криза являє собою перехідний період від одного етапу дитячого розвитку до іншого. У критичні періоди діти стають неслухняними, примхливими, дратівливими. Вони часто вступають у конфлікти з оточенням, особливо з батьками.

Виокремлюють такі вікові кризи дітей:

- криза першого року (перехід від дитинства до раннього дитинства);
- криза “трьох років” (перехід від раннього дитинства до дошкільного віку);
- криза 6–7 років (перехід від дошкільного до молодшого шкільного віку);
- криза в період статевого дозрівання (перехід від молодшого шкільного до підліткового віку – 12–14 років);
- підліткова криза 15–17 років.

4. *Особистісний фактор.* Серед особистісних особливостей батьків, що сприяють їхнім конфліктам з дітьми, вирізняють консервативний спосіб мислення, прихильність до застарілих правил поведінки і схильність до шкідливих звичок (вживання

алкоголю і т. д.), авторитарність думок, ортодоксальність переконань тощо. Серед особистісних особливостей дітей називають такі, як низька успішність, порушення правил поведінки, ігнорування рекомендацій батьків, а також неслухняність, упертість, егоїзм і егоцентризм, самовпевненість, лінощі тощо. Таким чином, розглянуті конфлікти можуть бути представлені як результат помилок батьків і дітей.

Виділяють такі типи відносин батьків і дітей:

- оптимальний тип відносин батьків і дітей;
- потребою це назвати не можна, але батьки цікавляться інтересами дітей, а діти діляться з ними своїми думками;
- найімовірніше батьки цікавляться турботами дітей, ніж діти довіряють їм (виникає спільне невдоволення);
- найпевніше діти відчують бажання довіритися батькам, ніж ті турбуються інтересами і заняттями дітей;
- поведінка, життєві прагнення дітей викликають у родині конфлікти, і при цьому, найімовірніше, праві батьки;
- поведінка, життєві прагнення дітей викликають у родині конфлікти, і при цьому, найімовірніше, праві діти;
- батьки не цікавляться інтересами дітей, а діти не відчують бажання довіряти їм (суперечності не помічалися і переросли в конфлікти, взаємне відчуження).

Найчастіше конфлікти в батьків виникають з дітьми підліткового віку. Психологи виділяють наступні **типи конфліктів підлітків з батьками**:

- конфлікт нестійкості батьківського відношення (постійна зміна критеріїв оцінювання дитини);
- конфлікт гіперопіки;
- конфлікт неповаги прав на самостійність (тотальність вказівок і контролю);
- конфлікт батьківського авторитету (прагнення домогтися свого в конфлікті будь-якою ціною).

Зазвичай дитина на домагання і **конфліктні** дії батьків відповідає такими **реакціями (стратегіями)**, як:

- реакція опозиції (демонстративні дії негативного характеру);
- реакція відмови (непокора вимогам батьків);
- реакція ізоляції (прагнення уникнути небажаних контактів з батьками, приховування інформації і дій).

Відповідно до цього основними **напрямами профілактики конфліктів** батьків з дітьми можуть бути такі:

1. Підвищення педагогічної культури батьків, що дозволяє враховувати вікові психологічні особливості дітей, їхні емоційні стани.

2. Організація родини на колективних засадах. Загальні перспективи, визначені трудові обов'язки, традиції взаємодопомоги, спільні захоплення є основою виявлення і дозволу суперечностей, що виникають.

3. Підкріплення словесних вимог обставинами виховного процесу.

4. Інтерес до внутрішнього світу дітей, їхніх турбот і захоплень.

На думку психологів **конструктивній поведінці батьків** у конфліктах з маленькими дітьми може сприяти наступне:

- завжди пам'ятати про індивідуальність дитини;
- враховувати, що кожна нова ситуація вимагає нового вирішення;
- намагатися зрозуміти вимоги маленької дитини;
- пам'ятати, що для змін потрібен час;
- суперечності сприймати як фактори нормального розвитку;
- виявляти постійність стосовно дитини;
- частіше пропонувати вибір з декількох альтернатив;
- схвалювати різні варіанти конструктивної поведінки;
- спільно шукати вихід шляхом зміни в ситуації;
- зменшувати кількість “не можна” і збільшувати кількість “можна”;
- обмежено застосовувати покарання, дотримуючись при цьому справедливості та необхідності;
- дати дитині можливість відчути неминучість негативних наслідків її провини;

- логічно роз'яснити можливості негативних наслідків;
- розширювати діапазон моральних, а не матеріальних заохочень;
- використовувати позитивний приклад інших дітей і батьків;
- враховувати легкість переключення уваги в маленьких дітей.

Психологічне консультування конфліктних родин

Сутність психологічного консультування конфліктних родин полягає у виробленні рекомендацій зі зміни негативних психологічних факторів, що ускладнюють життя родини, особливо під час переходу родини з однієї стадії розвитку в іншу.

Основні завдання психологічного консультування:

- індивідуальні й групові консультації особистостей, що звернулися до фахівця з метою вирішення складних проблем, набуття психологічних знань вирішення конфліктів;
- виявлення конфліктних родин і проведення з ними консультацій;
- надання допомоги подружжю у виявленні їхніх помилок і виборі правильної поведінки у важких ситуаціях сімейного життя;
- навчання методам саморегуляції психічного стану.

Сімейне консультування розглядається як одна з форм подружньої терапії, оскільки мова йде про більш прості, поверхневі й короточасні психотерапевтичні впливи, здебільшого в конфліктних і кризових ситуаціях. Консультації дозволяють знайти вихід з конкретних конфліктних ситуацій.

Психологічне консультування сполучене з певними труднощами

1. *Проблема часу.* Психолог має визначити за короткий термін причини, мотиви, умови конфлікту, показати подружжю можливості відновлення їхніх відносин.

2. *Різний ступінь конфліктності* сімейного життя подружжя. Більшість сімей, які звертаються за психологічною допомогою, – це молоді люди, які недавно одружилися. Для них корекція психологічної несумісності ефективна. Однак нерідко психолог має

справу з родинами, які неминуче еволюціонують до розлучення. Ефективність їхнього психологічного консультування незначна.

Ще одна група — люди із суперечливою системою мотивів, що як перешкоджають, так і сприяють збереженню подружніх відносин. Перша група мотивів зумовлює збереження конфліктів аж до розлучення, у той час як мотиви, що сприяють збереженню родини, удосконалюють психологічну корекцію подружніх відносин.

3. *Підвищена агресивність* щодо подружжя і консультанта. Особливість конфліктних родин, що знаходяться на стадії розлучення, — спрощене мотивування такого рішення. Це ускладнює повну діагностику подружніх відносин. Важливо зацікавити подружжя у глибшому розкритті їхніх сімейних і особистих проблем, а також трансформувати ситуацію, де психолог проводить експертизу взаємин подружжя у ситуацію, коли вони за допомогою психолога переосмислюють мотиви конфлікту.

4. *Наявність неусвідомлюваних* компонентів конфліктної поведінки подружжя значно ускладнює стан тих, кого консультують і роботу психолога-консультанта.

Етапи психологічного консультування

Визначення необхідності консультування і прогнозування ефекту впливу на родину — це початкова діагностична стадія корекції подружніх відносин. **Діагностична стадія** може містити структурний, описовий, динамічний, генетичний і прогностичний рівні. Для діагностики подружнього конфлікту використовують різну методику аналізу конфліктної ситуації. Вона являє собою вільний опис конфлікту у вигляді відповідей на запитання, що поєднані в одинадцять рефлексивних планів. Важливо уявити внутрішню картину конфліктної події хоча б одного з його учасників. Ефективне використання методики можливе після встановлення психотерапевтичного контакту.

Другим етапом консультування конфліктних родин є відновлення подружніх відносин. Успішність переходу до нього залежить від зниження психічної напруженості клієнта. Іноді в подружньому конфлікті сформовані відносини сприймаються як

неминучі, через що з'являються почуття занепокоєння, безвихідності, жалю до себе. Важливо прагнути змінити песимістичне відношення подружжя до ситуації.

Для нормалізації подружніх відносин важливо:

- не допустити нового загострення конфлікту в присутності психолога (обвинувачень, образ, брутальності);
- не бути на боці одного з подружжя, тому що бувають часті спроби долучити консультанта як “союзника” до конфлікту;
- із самого початку прагнути до розширення розуміння подружжям конфліктної ситуації, оцінювання її з позиції опонента;
- терпляче ставитися до повільної, але позитивної еволюції, відновленню подружніх відносин;
- шанобливо ставитися до норм і цінностей, що приймаються чи відстоюються подружжям;
- не прагнути давати поради, а допомагати знайти правильне рішення самим;
- дотримуватися делікатності й анонімності, особливо в тих питаннях, що стосуються інтимних стосунків подружжя.

Психологу-консультанту не завжди вдається нормалізувати стосунки подружжя, що звернулися за допомогою. Р. Мей підкреслює необхідність психологу-консультанту розвивати в собі те, що А. Адлер назвав “мужністю недосконалості”, тобто вміння мужньо приймати невдачу.

Ключову роль у сімейних конфліктних відносинах відіграють подружні конфлікти. Вони виникають через незадоволення потреб подружжя. Найбільш конфліктними є кризові періоди в розвитку родини. Сімейні конфлікти мають психотравматичні наслідки: стан повної сімейної незадоволеності, “сімейна тривога”, нервово-психічна напруга, відчуття провини. Фахівцями розроблено рекомендації з регулювання подружніх конфліктів.

Конфлікти між батьками і дітьми виникають через деструктивні внутрішньосімейні відносини, недоліки у сімейному вихованні, вікові кризи дітей, індивідуально-психологічні особливості батьків і дітей. Безконфліктному спілкуванню батьків з

дітьми сприяє підвищення педагогічної культури батьків, організація родини на колективних засадах, підкріплення словесних вимог організацією виховання, зацікавлення батьків до внутрішнього світу дітей.

Сутність психологічного консультування конфліктних родин полягає у виробленні спеціальних рекомендацій зі зміни несприятливих психологічних факторів, що ускладнюють функціонування родини і створюють у ній конфліктні відносини.

Педагогічна некомпетентність батьків, їх невміння налагодити позитивні стосунки з дитиною, сформувані правильні цінності, стати справжнім зразком та авторитетом для підростаючої особистості часто призводить до явища “прихованої безбатьківщини” навіть у повних, зовні благополучних сім’ях. Соціально-педагогічне навчання та психокорекційна робота з молодими сім’ями допоможе запобігти руйнуванню сімей, ранньому соціальному сирітству, попередити дитячу бездоглядність.

Розвиток дитини відбувається в процесі постійного виникнення та розв’язання суперечностей між вимогами, що висуваються до особистості та її готовністю до їх виконання, між її особистими прагненнями, “внутрішньою позицією” і завданнями, які постають перед нею.

Багато молоді з “проблемних сімей” неспроможні повною мірою виховувати власних дітей. До цієї групи належать також сім’ї, де один чи обидва з батьків зловживають алкоголем, вживають наркотики, або схильні до кримінальних вчинків, асоціальної чи аморальної поведінки. Діти, які виховуються в таких сім’ях, потребують особливого захисту, часто навіть від власних батьків. Дослідженнями встановлено, що 90–97 % неповнолітніх правопорушників — вихідці з неблагополучних сімей. Кожна п’ята дитина, хвора на невроз, перенесла розлучення з батьками. 60 % учнів, у яких низький рівень успішності, зростають у сім’ях без батька, 80 % — у сім’ях з нездоровою моральною атмосферою.

Аналізуючи результати досліджень психосоціального стану дітей сучасних сімей і зокрема сімей без біологічного батька, постає необхідність затвердження нової форми та інституції ро-

боти з родинами. Безумовно, первинна і основна відповідальність лягає безпосередньо на біологічних батьків. Проте низька педагогічна компетентність, хибна модель батьківства, низький соціально-економічний рівень життя, постійне руйнування цінностей сім'ї, зниження рівня моралі у суспільстві, зменшення відповідальності батьків і перекладання виховної функції на плечі освітніх установ спонукає запровадженню програм центрів сімейного консультування, як інструменту роботи з батьками у сфері освіти дорослих.

Постає гостра необхідність визнати факт впливу батьківства та повернути позиції захисту цінностей сім'ї, створивши умови для систематичного вдосконалення знань у сфері відповідального батьківства. Також усіляко сприяти зміцненню позицій батька у сучасній родині.

Життєвий план — сценарій поступово розгортається, започатковується у ранньому дитинстві переважно під впливом батьків. Сприймання цього впливу (за Е. Берном, “батьківського програмування”) зумовлено трьома основними причинами. *По-перше*, він визначає життєву мету, яку інакше дитині довелося б шукати самій. Усе, що вона робить, найчастіше — для інших людей, зазвичай для батьків. *По-друге*, “батьківське програмування” дає дитині прийнятний засіб структурування свого часу (тобто, засіб, прийнятний для її батьків). *По-третє*, дитині треба показувати, як поводитися, як робити ті чи інші речі. Програмуючи життя дітей, батьки передають їм свій досвід, усе те, чому вони навчилися (або вважають, що навчилися).

Педагогічна некомпетентність батьків, їхня байдужість щодо життя дітей, надмірна зайнятість, або ж їхнє небажання розуміти проблеми сучасних дітей призводить до ще більших проблем. Низька самооцінка, комплекси примушують їх “бути такими, як усі”. Частина молоді об'єднується або вступає в різноманітні молодіжні “угруповання” — субкультури, основна мета яких — протест загальним цінностям, як шлях до самореалізації; спроба приховати свої недоліки, а через активність і навіть агресію проявити себе.

Через те що значення батьківства і батька повною мірою недооцінене, ідеологія матриархату, що культивувалася соціалізмом, сексуальна революція 60-х років, руйнування інституту сім'ї, падіння моралі, соціальна незахищеність, бідність значно підірвали авторитет батьківства і частково позбавили батька соціальної значущості, в суспільстві виникла соціальна проблема.

1.4. Соціальне та психологічне сирітство

У будь-якій державі і суспільстві завжди були, є і напевно будуть діти-сироти й діти, які з різних причин залишаються без піклування батьків. У цьому випадку суспільство й держава беруть на себе турботу за розвиток і виховання таких дітей. Дитина, яка втратила батьків — це особливий, по-справжньому трагічний світ. Потреба мати родину, батька та матір — одна з найважливіших потреб дитини. У цей час у повсякденній мові та теоретичних дослідженнях широко використовуються два поняття: сирота (сирітство) і соціальний сирота (соціальне сирітство). Діти-сироти — це діти віком до 18 років, у яких померли обоє або один із батьків.

Соціальна сирота — це дитина, яка має біологічних батьків, але вони з якихось причин не займаються вихованням дитини й не піклуються про неї. У цьому випадку турботу про дітей бере на себе суспільство й держава. Також це діти, батьки яких юридично не позбавлені батьківських прав, але фактично не піклуються про своїх дітей. Соціальне сирітство — соціальне явище, зумовлене наявністю в суспільстві дітей, що залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їхніх батьківських прав, визнання батьків недієздатними, безвісти зниклими і т. д.

Піклування — це форма захисту особистих і майнових прав неповнолітніх (та деяких інших категорій людей). Поняття, близьке до опіки. Опіка — це “форма охорони особистих і майнових прав недієздатних осіб, дітей, які втратили батьків, душевнохворих”. Під опікою також розуміють особи й установи, на які покладене таке спостереження. Особу, якій доручено опіку, називають опікуном, а його зобов'язання опікунством. Під

підклування, порівняно з опікою, може потрапляти значно більша категорія дітей.

До них відносяться діти, батьки яких: померли; позбавлені батьківських прав; обмежені в батьківських правах; визнані безвісти зниклими; недієздатні (обмежено дієздатні); відбувають покарання у виправних колоніях; обвинувачуються у здійсненні злочинів і перебувають під вартою; ухиляються від виховання дітей; відмовляються забирати дітей з лікувальних, соціальних установ, де дитина перебуває тимчасово. Опіка встановлюється над дітьми, які не досягли 14 років, а підклування — над дітьми віком від 14 до 18 років. Надалі, вживаючи слово “сирота”, ми будемо мати на увазі й дітей, які залишились без батьків, і соціальну сироту.

Джерела соціального сирітства

Проблема соціального сирітства нині характерна для багатьох розвинених країн, і тих, що розвиваються. Так, американські дослідники зазначають, що в усьому світі лікарні, пологові будинки, спеціальні заклади заповнені покинутими дітьми. У різних країнах різні фахівці їх називають по-різному: “відмовлені діти”, “казенні діти”, “народжені, щоб бути покинутими”, “вічні немовлята” та ін. За даними міжнародних експертів ООН простежується помітне зростання кількості покинутих дітей у країнах Західної та Східної Європи.

Розповсюдження явища соціального сирітства в нашій країні зумовлено комплексом особливих умов і процесів у суспільстві, що характеризують розвиток держави протягом ХХ століття і пов’язаних з революцією 1917 р., трьома руйнівними війнами (Перша світова, громадянська, Велика Вітчизняна), терором 20–30-х років, а також наслідками перебудови кінця 80-х – початку 90-х років.

У перші десятиліття після революції більшовиками був нанесений потужний удар по “віковому будинку культури”. Висловлення “віковий будинок культури” було уведено відомим російським філософом і культурологом Ю. М. Лотманом. Він писав, що це висловлення не випадкове, що “культура завжди має на

увазі збереження досвіду. Навіть більше, одне з найважливіших визначень культури характеризує її як “негенетичну” пам’ять. Тому вона завжди пов’язана з історією, завжди має на увазі безперервність морального, інтелектуального, духовного життя людини, суспільства й людства. Тому, коли ми говоримо про культуру нашу, сучасну, ми, можливо, самі того не підозрюючи, говоримо про величезний шлях, що ця культура пройшла. Шлях цей нараховує тисячоліття, переступає межі історичних епох, національних культур і занурює нас в одну культуру – культуру людства”. Л. М. Толстой вважав, що зло, зроблене людиною, не тільки позбавляє її щирого блага, а й применшує її душу. В одному з індуських джерел йому сподобалася думка, яку він виклав у своїй книзі афоризмів “Коло читання”: “Зло в цьому світі не нехайно дає плоди, але, як земля, потроху і у свій час. І плоди ці жахливі”.

Почавши з матеріальної культури, зло руйнування, торкнувшись храмів, садиб, інших історичних місць, стерло з землі не тільки архітектурні пам’ятки, воно знищило величезний шар духовної культури, спустошило душі та вбило пам’ять кількох поколінь. Але без минулого для людини немає майбутнього. Про необхідність “любові до рідного попелища” і до “батьківських могил” колись писав О. С. Пушкін. Сучасник Л. М. Толстого, відомий філософ-косміст М. Ф. Федоров, розробляючи свою концепцію відродження батьків дітьми, головним обов’язком останніх вважав обов’язок пам’яті.

З руйнуванням “вікового будинку культури” виявився порушений і взаємозв’язок минулого–сьогодення–майбутнього, взаємозв’язок поколінь. Удар, нанесений культурі, позначився і на стані української родини. Згідно з комуністичними соціальними концепціями того часу роль родини в суспільстві повинна поступово зменшуватися, поки, нарешті, цей інститут не зникне взагалі. У 20–30-ті роки в СРСР реєстрація шлюбу і його розірвання були настільки спрощені, що займали кілька хвилин. До того ж укласти або розірвати шлюб міг один із подружжя, навіть не доводячи іншого до відома. Зникло ставлення до шлюбу як до

найбільшого таїнства й акту відповідальності, на зміну йому прийшла легковажність.

За десятиліття громадянської війни і перших років будівництва соціалізму був нанесений наймогутніший удар по патріархальному устрою суспільства і зв'язкам між поколіннями. При цьому практично знищеними виявилися дворянство, купецтво, інтелігенція, духівництво, селянство, що вважали основами свого існування продовження роду, сімейні зв'язки, повага старших поколінь. Так, основою взаємин між поколіннями в селянській родині завжди була повага до старших — батьків, дідів та прадідів, до старців у громаді. Селянська моральність, усі норми поведінки вимагали безперечної поваги батьків протягом усього їхнього життя. Суспільна думка різко засуджувала осіб, які дозволяли собі нешанобливе ставлення до старших.

Селянська родина насамперед являла собою колектив спільно господарюючих людей, і ця риса багато чого визначала в сімейних відносинах. Проте родина й громада були організуючою основою в багатьох явищах духовного життя селян. Родина не тільки виховувала дітей і господарювала, будучи первинним і основним виробничим колективом, вона була носієм глибоких традицій, що пов'язують людину з навколишнім світом, охоронницею колективного досвіду. За православними поняттями родина була “малою церквою”, тобто покликана дотримуватися основ християнського життя кожного члена родини.

З руйнуванням православної культури й церкви (згадаємо гасло “Релігія — опіум для народу”) зникла ще одна опора родини. Зі зміною в 50-ті роки політичних орієнтирів у країні відбулися зміни і в сімейній політиці. Уряд здійснив низку заходів, спрямованих на зміцнення інституту родини. Однак “зло руйнування” принесло свої плоди: в державі вперше за її багаторічну історію з'явилися так звані “відмовлені” діти, яких матері, не бажаючи брати на себе відповідальність за виховання, передавали під розписку державі, назавжди відмовляючись від прав на дитину. Такі діти поповнювали Будинки дитини, а пізніше — дитячі будинки й школи-інтернати.

Спливли роки. Однак і нині проблема дітей-сиріт набуває ще більшої гостроти й актуальності, тому що кількість їх не зменшується, а безупинно зростає. У нинішньому суспільстві відбуваються складні й неоднозначні процеси.

Глобальні зміни, що відбуваються на світовій арені, дозволили філософам і культурологам назвати сучасну епоху другим “осьовим часом”. Відомий філософ Карл Ясперс, який запровадив це поняття в науковий обіг, мав на увазі під ним епоху різких змін в історії від міфологічної свідомості до науково-філософського усвідомлення світу й місця людини в ньому, “одухотворення людиною змісту свого буття”.

Нині термін Ясперса набуває нового сенсу. У розвитку сучасної цивілізації виразно проглядаються дві тенденції. З одного боку, відбувається релігійне й філософське усвідомлення людством сенсу буття, становлення особистісної свідомості, осмислення світовим співтовариством наявності глобальних загальнолюдських проблем, від стратегії розв’язання яких залежить подальше існування сучасної цивілізації. На межі сторіч до таких глобальних проблем фахівці відносять: загрозу світової термоядерної війни, вичерпання природних ресурсів, забруднення природного середовища та ін.

З іншого боку, ось вам очевидна криза культури, що охопила різні країни й верстви суспільства та призвела до переоцінки й перекомпонування складових духовно-значеннєвого осердя культури, включаючи одвічні народні традиції; “катастрофа гуманізму”, підсумком якого стали поширення насильства, тероризму і знецінювання людського життя; встановлення надіндивідуальних форм культури — від диктату групи до тоталітаризму; загострення проблем самотності та взаєморозуміння в суспільстві.

Політичні й соціально-економічні зміни, що відбуваються в останні 10 років у нашій країні, надали цим явищам особливий трагізм. Особливостями України стали: загострення суперечностей між життєвими цінностями поколінь, різних верств суспільства, різке зниження рівня життя більшості населення,

різке й прогресуюче ослаблення етичних мотивацій у суспільстві, чому в неабиякій мірі сприяє й “розквіт” мас культури, який підтримується засобами масової інформації. Виявом загальної духовної кризи стала і криза виховання — проблема сучасної педагогічної науки. В одному з виступів у ТДПУ ім. Л. М. Толстого президент РАО, академік М. Д. Нікандров з жалем констатував: “З руйнуванням комуністичної системи виховання було усунуто як завдання освіти. Була зруйнована звична система цінностей, зокрема система патріотичного виховання, виховання любові до своєї країни, що є необхідним і практично здійснюється в усьому світі. Головна причина цього полягає у втраті загальної мети, у ціннісному вакуумі, в тому, що в країні сьогодні немає хоча б якоїсь згоди відносно того, що ми будемо, куди йдемо, за якими законами хочемо жити”.

Початок реформ призвів до фактичної ліквідації централізованої економіки, а разом з нею — до загибелі централізованої системи соціального захисту, зокрема системи підтримки родини, материнства й дитинства.

Небачена духовна, економічна, політична, соціальна криза, яка вплинула на державу, призвела до збільшення кількості родин з тим або іншим рівнем соціальної, психологічної або структурної дезорганізації. Різке зниження життєвого рівня населення вперше спричинило до відмови від дитини у зв’язку з неможливістю її прогодувати. Кризові явища в суспільстві призвели до зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму, психічних захворювань, збільшивши витоки дитячого неблагополуччя.

Криза сучасної родини, що стверджується фахівцями, негативно відобразилась на стані дитинства в країні, призвівши до зростання соціального сирітства й збільшення кількості таких специфічних установ як дитячі будинки й школи-інтернати. Вперше проблемою стало їхнє розширення.

В умовах нестабільності, що триває в соціально-економічному, політичному житті країни продовжує зростати кількість дітей, які потрапили в особливо важкі умови. Серед них — сироти, соціально дезадаптовані діти та юні злочинці, діти-інваліди,

діти-біженці й змушені переселенці, діти, які проживають у несприятливих екологічних умовах.

Досить широкий спектр причин дитячого неблагополуччя. Серед істотних факторів варто виокремити кризові явища в родині: порушення її структури і функцій, збільшення кількості розлучень і неповних родин, асоціальний спосіб життя родин; падіння життєвого рівня, погіршення умов утримання дітей; зростання психоемоційних перевантажень у дорослого населення, що безпосередньо позначається на дітях; поширення жорстокого поводження з дітьми в родинах та інтернатних установах при зниженні відповідальності за їхню долю. Різка зміна ціннісних орієнтацій, що відбуваються в суспільстві, психологічна дезадаптація значної частини населення, зниження моральних норм негативно позначаються на процесі соціалізації дітей і підлітків.

Збільшення масштабів асоціальної поведінки серед дорослих стимулюють розвиток аналогічних процесів і в дитячому середовищі.

Найістотнішою ознакою останніх років стало значне збільшення масштабів соціального сирітства, поява його нових характеристик. Виявилося якісно нове явище — так зване “приховане” соціальне сирітство, що поширюється під впливом погіршення умов життя значної частини родин, падінням моральних засад родини, внаслідок чого змінюється ставлення до дітей, аж до повного витіснення їх з родин, безпритульність чималої кількості дітей і підлітків.

Збільшення кількості розлучень є одним із факторів, що несприятливо впливають на долю дітей. Все більше родин, де дітей виховує батько. Збільшується кількість дітей, народжених поза шлюбом. Матеріальні труднощі, звужене коло внутрішньосімейного спілкування в неповній родині негативно позначаються на дітях. Вони важче налагоджують контакти з однолітками, у них частіше, особливо у хлопчиків, спостерігаються невротичні розлади. Більше 50 % неповнолітніх порушників виховувались в неповній родині, більше 30 % дітей, які мають психічні відхилення, зростали без батька.

Додатковим фактором ризику для розвитку дитини є безробіття батьків. Продовжує збільшуватися кількість дітей, які осиротіли в ранньому віці, залишилися без піклування батьків. Більшість з них передаються під опіку (піклування) і на всиновлення, близько 30 % від їхньої кількості влаштовуються в дитячі будинки, школи-інтернати та інші навчально-виховні заклади. Незважаючи на збільшення кількості всиновлених дітей, кількість дітей, поміщених в інтернатні установи, не зменшується. За даними фахівців, нині суспільство переживає третю (після громадянської і Великої Вітчизняної війни) хвилю соціального сирітства.

На жаль, діти-сироти, які не мають позитивного досвіду сімейного життя, які виховуються в державних установах, виховні системи яких недосконалі, часто повторюють долю своїх батьків, позбавлені батьківських прав, так само розширюючи коло соціального сирітства.

Які шляхи подолання цього трагічного, що стало масштабним, *соціального явища*? Назвемо головні:

1. Стабілізація соціально-економічних і політичних процесів у суспільстві.
2. Відродження духовної культури нації.
3. Економічна, законодавча, соціальна підтримка родини, материнства й дитинства.
4. Відродження, розвиток і пропаганда кращих виховних традицій, заснованих на християнських цінностях, любові й повазі до дитини; повернення “виховання” у навчальні заклади.
5. Реорганізація життєдіяльності системи установ для дітей-сиріт, зокрема виховних систем цих установ.
6. Удосконалювання системи устрою дітей-сиріт.

1.5. Становище дітей у неблагополучних родинах

Ми звикли розглядати родину як гніздо миру і любові, де людину оточують найближчі та найдорожчі люди. Однак, розглядаючи детальніше проблеми родини, виявляється, що це не так. Родина все частіше нагадує театр військових дій, арену запеклих суперечок, взаємних обвинувачень і погроз, нерідко доходять і

до застосування фізичної сили. Тривалий час вважалося: усе це справи делікатні, внутрішньосімейні... Але надто тяжкі та великі наслідки такого насильства. Надто широко і глибоко вони позначаються на долях дорослих і дітей, щоб це могло залишатися “приватною справою”... Кількість дітей, які проживають у родинах різного рівня неблагополуччя, невідома, однак є підстави думати, що вона чимала.

Внаслідок *зростання кількості розлучень* більшість дітей щорічно залишається без одного з батьків. Постійно збільшується обсяг позовів про позбавлення батьківських прав. Результати вибірових досліджень показують, що останнім часом набуло поширення внутрішнє сімейне насильство, зокрема й сексуальне. Багато дітей ідуть з дому і стають безпритульними. Одна справа, коли безпритульному 16–18 років і він може сам приймати рішення та оцінювати свої вчинки, і зовсім інше, коли батьки пиячать безпробудно, жебракують і дитина наодинці з собою.

Чи хоче вона жити на вулиці, ночувати де доведеться чи красити та жебракувати, щоб не вмерти з голоду? Звичайно, ні.

Ми говоримо про те, що відбувається з дитиною, коли вона проживає в неблагополучній родині. А що таке неблагополучна родина? Лаконічно відповісти неможливо. Адже все у світі відносно — і благополуччя, і неблагополуччя стосовно дитини. Але діти всі різні: одні терплячіші, інші вразливі, а є такі, яким все байдуже, нічим їх не діймеш. Проте всі реагують на проблему по-своєму.

Отже, говорячи про дитину з неблагополучної родини, виникають питання.

Що таке неблагополучна родина? За якими критеріями визначають рівень неблагополуччя в родині (моральний, економічний тощо)? Які бувають діти зі своїми психологічними і психопатологічними проблемами, реагуючи на сімейне неблагополуччя? Як позначається сімейне неблагополуччя на дитині, яка схильна до загостреного реагування на різноманітні несприятливі фактори? Як “хвора” дитина може порушувати спокій родини, викликати у батьків роздратування, злість, нетерплячість і т. д., тобто, пере-

творювати родину в неблагополучну, а остання, своєю чергою, може ще більше збільшувати розлад психічного стану дитини? Як має діяти соціальний педагог, щоб допомогти дитині, — адже вона не винна, що проживає в неблагополучній родині?

Неблагополучна родина для дитини — це не синонім антисоціальної чи асоціальної родини. Існує безліч родин, про які нічого поганого не скажеш з формальної точки зору, проте для цієї дитини така родина є неблагополучною. Однак у більшості випадків поняття неблагополучної родини може виникнути лише у співвідношенні з конкретною дитиною, на кого це неблагополуччя діє. Різні бувають родини, різні трапляються діти, тому тільки система відносин “родина–дитина” має право розглядатися як благополучна чи неблагополучна.

Родина може бути неповною або повною, але із суперечливим вихованням чи з таким, що пригнічує дитину. Іноді неповна родина “корисніша” для дитини, ніж неповноцінна, хоч і повна (скажімо, батько пиячить, тероризує родину, потім нарешті йде з неї — родина зітхає з полегшенням). Зустрічаються зовні хороші відносини в родині, але батьки, надмірно зайняті своїми справами, мало уваги приділяють дитині, — це теж може призвести до поганих наслідків для вразливої душі маленької людини.

Розлучення також впливає на дитину. Батьки розлучаються і не замислюються над долею дітей, над їхнім зіпсованим дитинством і життям. Виростуть діти і, пам’ятаючи, як поводитися батьки, продовжать їхній шлях, або стануть циніками, чи самотніми, чи ще якими-небудь, але в будь-якому випадку — нещасливими.

Дефекти виховання — це найперший і найголовніший показник неблагополучної родини. Ні матеріальні, ні побутові, ні престижні показники не характеризують міру благополуччя чи неблагополуччя родини — тільки ставлення до дитини.

Неблагополуччя в родині тою чи іншою мірою майже завжди призводить до порушення психічного розвитку дитини. Не в значенні психічного розладу чи якихось інших порушень, наприклад, інтелекту, а в значенні дисгармонії дозрівання емоційно-

вольової сфери, тобто, переважно характеру людини. А який характер, такі й взаємини між людьми, таке їхнє щастя.

Найпотужнішим несприятливим фактором, який руйнує не тільки родину, а й рівновагу дитини — це пияцтво батьків. Воно може виявитися фатальним для дитини не тільки в момент зачаття плоду, під час вагітності, а й протягом усього її життя. Через це жахливе явище дитина засвоює погані приклади, позбавлена виховання, внаслідок чого діти втрачають батьків і потрапляють у дитячі будинки, притулки, інтернати тощо.

Батьки, які пиячать, уподібнюють собі дітей і підлітків, які через свою незрілість не можуть протистояти згубним традиціям. Пияцтво — причина багатьох неврозів і порушень у поведінці всіх членів родини того, хто пиячить. Здебільшого різні психічні розлади в дітей виникають через пияцтво батьків, їхню соціальну деградацію, хуліганство, поганий самоконтроль. Якщо через п'яницю-батька діти стають невротиками, то від п'яниці-матері часто народжуються розумово неповноцінні діти.

Психологічні особливості дітей. Діти знають, що люди засуджують пияцтво, звинувачуючи батьків у неналежному поведженні. Тому діти прагнуть усіма силами приховати ганьбу родини. Вони не можуть відверто спілкуватися про свою родину ні з друзями, ні з учителями. Звичка до приховування зумовлена необхідністю ігнорувати реальність. Таємність, хитрощі, обман стають звичайними компонентами життя. Як наслідок, кожен стає підозрілим і злим. Уроки, вивчені в дитинстві, підкріплюються тим, що члени родини ніколи не обговорюють чесно, що відбувається.

Сварки як на вербальному рівні, так і ті, що супроводжуються фізичною агресією, завдають психічну травму дитині. Постійні спостереження над тим, як батьки провокують один одного, сперечаються, призводять до того, що діти засвоюють подібний стиль взаємин між людьми.

У родинах алкозалежних як хворий, так і здоровий батько чи мати часто не виконують своїх обов'язків. Усе це гнітить дитину, і вірна сімейним традиціям все тримати в секреті, вона ніколи не

розповідає батькам про свої почуття. Дорослішаючи, діти продовжують відчувати розчарування, не довіряють як у випадкових, так і в інтимних стосунках. Жагуче бажання мати постійну турботу про себе з боку батьків залишається надовго з дітьми з таких родин. Вони можуть залишатися незрілими у відносинах з однолітками.

У той же час діти в таких родинах *змушені швидко дорослішати*. Вони відчують себе відповідальними за молодших братів і сестер, змушені робити їхнє життя більш-менш зручним, комфортним. Справді, діти стають батьками своїм батькам і приховують дезорганізацію сімейного життя. Відсутність турботи й уваги до дитини також може бути стилем виховання в родині, де батьки вживають алкоголь, і це лише частина правил, що панують у родині. П'яного батька, який валяється на підлозі, діти переступають, ніби не помічаючи. Або мати може страждати алкоголізмом, чи бути поглинута алкогольними проблемами свого чоловіка, витрачає всю енергію на них, а в цей час діти живуть без її уваги. Діти не миються, не чистять зуби. Відсутність турботи — лише початок загальної занедбаності дитини.

Якщо діти постійно чують у родині, що батько має заробляти гроші, а не пропивати, вони можуть почати плутати гроші з любов'ю та увагою.

Емоційним потребам дітей в алкозалежних родинах теж не приділяється належної уваги. Діти не вчаться, як можна співчувати іншій людині, вони не засвоюють елементарних обов'язків батьків, що затrudняє їхню адаптацію в майбутній власній родині.

“Сексуальна образа”. Якщо дівчинка змушена заміняти свою хвору на алкоголізм матір у виконанні господарських справ, у турботі про молодших дітей, то одного разу може так статися, що вона замінить матір своєму батьку в його сексуальних домаганнях. Часто чоловіки, хворих на алкоголізм жінок, також алкозалежні, якщо ж ні, то його думки і почуття звертаються до “жіночої половини домівки”, до доньок. Таким чином батько шукає дружби і визнання, що може призвести до сексуальних відносин.

Під сексуальною образою розуміють не тільки явне зґвалтування, а й приховане зазіхання на вільний сексуальний розвиток.

Відверта та прихована сексуальна агресія до дітей — поширене явище в родинах, де проживає алкозалежний. Навіть за відсутності фізичного контакту дорослого, який порушує розвиток сексуальності дитини, все це заважає набуттю власного досвіду в цьому напрямі і може означати тонку, приховану сексуальну агресію. Вважається, що наслідки як прихованої, так і відвертої сексуальної агресії завжди важкі й тривалі. Характер наслідків порівнюється з тим, що залишає сам алкоголізм: почуття своєї нікчемності, втрата контролю над своїм життям і вся гнітюча залежність від цього абсолютного, і найбільші таємниці родини. Провина, сором, ненависть до себе, розпач, депресія, роль жертви в усіх життєвих ситуаціях, пасивність — ось зовсім не повний перелік того, що пов'язане з актом кровозміщення, або зі схованою сексуальною образою, що була в дитинстві.

У дітей і підлітків, які зазнали *сексуальне насильство*, — особлива поведінка, і якщо знати психологічні особливості таких дітей, дорослі, які працюють з ними, могли б припустити, що дитина, можливо, переживає насильство. Варто зробити застереження, що ці ознаки не є специфічними для сексуального насильства, однак, за даними і зарубіжних, і наших дослідників у дітей, які зазнали сексуальне насильство, спостерігаються наступні особливості:

1) *дітей дошкільного віку* мучать нічні жахіття, страхи; вони раптом починають поводитися так, як діти молодшого віку; грають у сексуальні ігри з собою, однолітками чи іграшками; займаються відкритою мастурбацією; схильні до нервово-психічних розладів (зокрема енурез);

2) *діти молодшого шкільного віку* переживають труднощі в школі; замикаються в собі, відсторонюються від дорослих, зокрема батьків; у них погіршуються стосунки з однолітками; змінюється рольове поводження; вони надмірно фантазують, іноді поводяться сексуально; без очевидних причин їх турбують болі в животі;

3) *діти старшого шкільного віку, підлітки* впадають у дитинство; тікають з дому; у них низька самооцінка; займаються проституцією; роблять спроби самогубства; вживають алкоголь і наркотики; демонструють зухвале, сексуальне поведіння; без очевидних причин у них з'являються різні захворювання: алергія, болі в животі, головні болі.

Як не дивно, але більшість маленьких безхатченків мають батьків — і матір, і батька. Зазвичай це алкозалежні, проти яких порушуються справи про позбавлення батьківських прав. А як інакше? Мати з батьком не тільки не займаються вихованням дитини, вони її просто не помічають. Буває так, що перебування вдома загрожує життю і здоров'ю дітей. У квартирах постійно влаштовують пияцтва (а то й “притони”). Мало того, що діти бачать усю цю розпусту, то ще й нерідко самі стають її учасниками. В дитинстві, як відомо, поступово формується уявлення про спосіб життя, проте з роками стає настільки стійким, що переробити, змінити його майже неможливо. Припустімо, дитину вдома жорстоко б'ють, вона тікає з нього і таким чином рятується від чергових побоїв. Підсвідомість відразу ж це відрізняє: це добре, або батьки все пропивають і вдома немає навіть скоринки хліба, а на вулиці можна вкрати чи випросити їжу. Дитяча підсвідомість знову фіксує позитивну емоцію. Те саме відбувається в школі. Дитина відстала, не засвоює матеріал, над нею насміхаються — це боляче ранить. Проте у своєму середовищі, у підвалі, на горищі вона король, має авторитет.

Отже, долі маленьких утікачів — це історії про те, як діти не змогли вистояти перед життєвими проблемами і знайшли обхідні шляхи. У будь-якому разі винні батьки, адже це вони не бажали допомогти сину або дочці перебороти труднощі, або своєю поведінкою самі створили нестерпні для дитини умови. Більшість дітей, які потрапили у притулки з вулиці — хворі. Затримка психічного розвитку, олігофренія різного ступеня — звичайні діагнози. Майже всі без винятку педагогічно занедбані, у них обмежений словниковий запас, тому що з ними ніхто не займався. Серед дванадцяти-тринадцяти неповнолітніх зустрічаються токсикомани, а то й наркомани.

Ці діти знають про життя більше, ніж дорослі, надто багато їм довелося пережити й спробувати. Кожній такій дитині потрібна допомога, одним — лікар, іншим — психолог, а третім — просто добре відношення.

Головне завдання — створити у хлопчиків і дівчаток вірне уявлення про життя. Проте до цієї проблеми треба підходити диференційовано, за віком. До дванадцяти-тринадцяти років на дитячу свідомість ще можна впливати, а от старших, як показує практика, змінити майже неможливо. Хоча... потрапивши в нормальне середовище і змушені поводитися порядно, навіть найвідчайдушніші шахраї поступово забувають свої минулі “заслуги”.

Зрозуміло, що майбутнє таких хлопчиків багато в чому залежить від того, куди і до кого вони потрапляють. Здебільшого їм треба допомагати з вибором професії, житлом, налагодженням у житті. Якщо їм дати змогу діяти самостійно, то багатьох, безумовно, чекає складне майбутнє — вони надто нестійкі.

Родини, які демонструють асоціальну й антигромадську поведінку, виступають, таким чином, як інститут десоціалізації. До них можна віднести кримінально-аморальні родини, в яких переважають кримінальні фактори ризику, і аморально-асоціальні родини, що характеризуються антигромадськими принципами та орієнтаціями.

Родини з непрямым десоціальним впливом зазнають труднощів соціально-психологічного і психолого-педагогічного характеру, що виявляються в порушеннях подружніх і дитячобатьківських відносин. Це так звані конфліктні та педагогічно неспроможні родини, що частіше через психологічні причини втрачають свій вплив на дітей.

Найбільшу небезпеку за своїм негативним впливом на дітей становлять *кримінально-аморальні родини*. Життя дітей у таких сім'ях через жорстоке поводження, п'яний бешкет, сексуальну розбещеність батьків, відсутність елементарної турботи про утримання дітей найчастіше перебуває під загрозою. Це так звані соціальні сироти (сироти за живих батьків), виховання яких має бути покладене на державу. В іншому разі дитину чекає раннє жебрацтво, втеча з дому, повна соціальна незахищеність як

від жорстокого поводження в родині, так і від криміногенного впливу злочинних угруповань.

Своєчасні та рішучі заходи, вжиті стосовно таких родин, змогли б істотно знизити їх небезпечний криміногенний вплив на своїх і чужих дітей. Однак цього не відбувається, оскільки відповідні органи не мають чіткої уяви, хто з них у першу чергу повинен займатися подібними родинами. Як правило, ми вживаємо рішучих заходів — позбавлення батьківських прав, у той час як менш болісними для дітей та ефективнішими за своїм впливом на занепалих батьків були б заходи тимчасового вилучення дітей на виховання в інші родини, або в дитячі будинки. Інші превентивні заходи мають бути застосовані до родин, у яких функціональна неспроможність має інші причини.

На практиці до *асоціально-аморальних родин* найчастіше відносять родини, зовнішній стан яких може бути цілком сприятливим, рівень життя досить високим, але духовні цінності підмінені винятково споживчими орієнтаціями з дуже нерозбірливими засобами їх досягнення. Такі родини, незважаючи на свою зовнішню респектабельність, завдяки своїм винятково моральним уявленням також впливають на дітей десоціалізуюче, безпосередньо прищеплюючи їм антигромадські погляди і ціннісні орієнтації.

Навряд чи правомірна точка зору тих, хто вважає за необхідне вилучати дітей із соціально-аморальних родин. Навіть якщо батьки негативно впливають на своїх дітей, немає формального приводу для ухвалення рішення про вилучення дитини з цих родин. Щодо таких батьків і дітей найефективнішими будуть корекційні методи, засновані на принципах “зворотної соціалізації”, коли через дітей, які дорослішають, що досить наочно відбивають внутрішній склад батьків, відбувається переоцінка батьками своїх власних позицій. Однак істотним недоліком методів зворотної соціалізації є їхня запізненість, прозріння часто настає надто пізно, аби щось істотно змінити в особистості підлітка. Іншого підходу вимагають родини з непрямым десоціалізуючим впливом — конфліктні й педагогічно неспроможні.

Конфліктна родина — така, в якій за різних психологічних причин взаємини подружжя формуються не за принципом взаємоповаги і взаєморозуміння, а конфлікту, відчуження. *Конфліктні родини* можуть бути як галасливими, скандальними, де підвищені тони, дратівливість стають нормою взаємин подружжя, так і “тихими”, у стосунки яких переважає повне відчуження. В усіх випадках конфліктна родина негативно впливає на формування особистості дитини і може бути причиною різних асоціальних проявів.

Як бачимо, у конфліктних родинях десоціалізуючий вплив виявляється не безпосередньо через зразки аморальної чи антигромадської поведінки батьків, тут має місце непрямий десоціалізуючий вплив, який характеризується хронічно ускладненими, нездоровими відносинами батьків.

Працюючи з родинами, де взаємини подружжя хронічно ускладнені та знаходяться фактично на межі розриву, соціальний працівник, практичний психолог, за суттю справи, мають виконувати психотерапевтичні функції. Тобто, в бесіді з батьками слід, уважно вислухавши обидві сторони, спробувати, по можливості, вгамувати невдоволення подружжя один одним, вказати причини, що призводять до загострення відносин, консолідувати їхні взаємини, насамперед, заради дитини.

Серед родин підлітків, які перебувають на обліку в службі у справах неповнолітніх, найрозповсюдженішими є педагогічно неспроможні родини, в яких за відносно сприятливих умов (здорова сімейна атмосфера, що сприяє здоровому способу життя, і батьки виявляють турботу про дітей) неправильно формуються взаємини з дітьми, відбуваються серйозні педагогічні прорахунки, що призводять до різних асоціальних проявів у свідомості та поведінці дітей.

Педагогічно неспроможна, як і конфліктна, родина не має на дітей прямого десоціалізуючого впливу. Формування антигромадських орієнтацій у дітей цих родин відбувається тому, що за рахунок педагогічних помилок, важкої морально-психологічної атмосфери тут втрачається виховна роль родини, і вона за ступе-

нем свого впливу поступається іншим інститутам соціалізації, що відіграють несприятливу роль.

Педагогічно неспроможна родина насамперед потребує психолого-педагогічної корекції стилю сімейного виховання і характеру взаємин батьків з дітьми як основних факторів. Ці родини передусім потребують допомоги психолога, здатного допомогти батькам проаналізувати ситуацію, скоригувати свій стиль і характер відносин з дитиною.

На практиці в педагогічно неспроможних родинах важко виявити причини і несприятливі умови, що негативно впливають на дітей. Виявлення несприятливих факторів сімейного виховання в такій родині потребує, як правило, тривалого і близького знайомства, налагодження соціальним працівником довірливих відносин як з дітьми, так і з батьками. Узагальнення тривалих спостережень, що проводилися в процесі індивідуальної соціально-педагогічної роботи з такими родинами, дозволили виокремити наступні найтипівіші, невірно сформовані педагогічні стилі у функціонально неспроможних родинах, що не справляються з вихованням дітей.

Ліберальний стиль, коли батьки не надають значення провинам дітей, не бачать у них нічого страшного, вважають, що “усі діти такі”, або міркують так: “ми самі такі були”. Педагогу, психологу в подібних випадках буває важко змінити добросердий, самозаспокоєний настрій таких батьків, змусити їх серйозно реагувати на проблемні моменти в поведінці дитини.

Позиція кругової оборони, яку також може тримати певна частина батьків, формуючи свої відносини з навколишніми за принципом “наша дитина завжди права”. Такі батьки дуже агресивно налаштовані до всіх, хто вказує на неправильну поведінку їхніх дітей. Навіть скоєння підлітком важкого злочину в такому випадку не виправдовує матерів і батьків, які продовжують шукати винних. Діти з таких родин страждають особливо важкими дефектами моральної свідомості, вони брехливі та жорстокі, дуже важко піддаються перевихованню.

Демонстративний стиль, коли батьки, частіше мати, не соромлячись, усім і кожному скаржаться на свою дитину, розпові-

дають всюди про її провини, перебільшуючи міру їхньої небезпеки, вголос заявляє, що син росте “бандитом” і т. д. Це призводить до втрати в дитини соромливості, почуття жалю за свої вчинки, знімає внутрішній контроль за своєю поведінкою, виникає озлоблення до дорослих, батьків.

Педагогічно-підозрілий стиль, за якого батьки не довіряють своїм дітям, образливо контролюючи їх, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть контролювати вільний час дитини, коло її інтересів, занять, спілкування. Так, з цього погляду показовий приклад поведінки мами Дмитрика С., який перебуває на обліку через викрадення велосипеда. Дмитрик навчається в 5-му класі, дуже замкнений, неговіркий. Мама стурбована фактом перебування на обліку, прагне ні на хвилину не випускати його з уваги. Після навчання хлопчик змушений іти до неї на роботу, де під її наглядом робить уроки. Потім вони повертаються додому, мама не залишає сина в кімнаті навіть на одинці з вихователем. Завжди присутня під час їхньої розмови, сама відповідає на всі запитання, які вихователю ставить підлітку, забороняє, щоб хтось із друзів заходив у будинок, і не випускає Дмитрика на вулицю. Хлопчик росте похмурим, дивиться з-під лоба, нагадує зацькованого звіра, нікого не любить, ні до кого не відчуває прихильності, озлоблений.

Жорсткий авторитарний стиль належить батькам, які зловживають фізичними покараннями. До такого стилю відносин більше схильний батько, який прагне з будь-якого приводу жорстоко побити дитину, вважаючи, що існує лише один ефективний виховний засіб — фізична розправа. Діти зазвичай у подібних випадках ростуть агресивними, жорстокими, прагнуть кривдити слабших, менших, беззахисних. Представники органів профілактики повинні стати на захист дітей від жорстокості батьків, застосовуючи при цьому всі доступні засоби впливу — від переконання до адміністративно-карного примусу, що захищає дитину від жорстокості.

Сповіщаючий стиль. Батьки виявляють щодо своїх дітей повну безпорадність, воліють перестерігати, нескінченно умовля-

ти, пояснювати, не застосовувати ніяких вольових впливів і покарань. Діти в таких родинах, як кажуть, “сідають на голову”. Від соціального педагога в такому випадку вимагається твердість, вимогливість як щодо неповнолітнього, так і його батьків.

Відмежований стиль виникає в родинах, де батьки, зокрема мати, захоплені влаштуванням особистого життя. Вийшовши вдруге заміж, мати не знаходить ні часу, ні душевних сил для своїх дітей від першого шлюбу, байдужа як до дітей, так і до їхніх вчинків. Діти залишені сам на сам, почувають себе зайвими, прагнуть менше бувати вдома, з боєм сприймають байдужо-відсторонене відношення матері. Такі діти з вдячністю сприймають зацікавлене, доброзичливе ставлення з боку старшого, здатні мати прихильність до наставника, вихователя, ставляться до них з великою теплотою, довірою, що допомагає у виховній роботі.

Допомога дитині:

1) допомогти відчувати дитині, що вона належить до класу, групи, що вона не відштовхнута і займає вагомe місце в колективі та відповідає цьому місцю;

2) якщо дитина увійшла в якусь групу, наголосіть, що це добре. Але не змушуйте її жити за стадними канонами, обов'язково бути в колективі. Пам'ятайте, що кожна дитина хоче бути наодинці з собою;

3) заохочуйте дитину до того, аби вона проводила приємно час, розважалася, що вимагає взаємодії з іншими. Для такої дитини це краще, ніж перебування наодинці;

4) виставляйте її малюнки, твори та інші речі, що можуть зацікавити людей. Це допоможе підвищити самооцінку та впевненість у собі;

5) дуже корисно хвалити дитину, коли вона висловлює будь-які конструктивні думки;

6) оберіть таку сферу, до якої дитина виявляє найбільший інтерес, залучіть дитину до роботи над нею, нехай вона продемонструє перед класом, що може внести в цю сферу щось корисне;

7) допоможіть дитині усвідомити і виявити свої почуття, використовуючи для цього надійні, безпечні канали, такі, як малю-

вання, різьблення по дереву, виготовлення ляльок, читання вголос розповідей, музика та ін.;

8) попросіть допомоги в дитини в пошуках вирішення якої-небудь проблеми. Багато боязких дітей ховають усі, зокрема свої виняткові інтелектуальні, здібності, а вчителі можуть іноді не довідатися про потенціал дитини;

9) разом з дитиною намалюйте схему, щоб довідатися, з ким би вона хотіла працювати в групі, і хто в класі впливає на неї. Знайдіть їй напарника і складіть з нею план дій, у якому вони можуть добре співпрацювати;

10) записуйте щодня, скільки разів ви зверталися до дитини і вимовляли різні репліки, коментарі на її адресу. Перевірте перелік наприкінці дня; це буде нагадуванням про те, як ви працюєте та які успіхи робить дитина.

Виховання на зразок “кумир родини” часто виникає стосовно “пізніх дітей”, коли довгоочікувана дитина нарешті народжується в немолодих батьків. У таких випадках “на дитину готові молитися”. Усі її прохання і примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі батьки.

Допомога типу “кумир родини”:

1) приділіть дитині якнайбільше уваги, намагайтеся краще зрозуміти її, спілкуючись наодинці;

2) намагайтеся завоювати її довіру, якщо це відбудеться, дитина скине маску щасливчика і відкриється вам;

3) допоможіть дитині зрозуміти, що не треба ховатися, що виявляти такі почуття — нормально. Складіть розповідь про того, хто завжди сміється крізь невидимі світу сльози. Це може бути і свого роду послання до дитини;

4) візьміть ляльку-клоуна; поясніть, що може відчувати клоун, що в нього усередині (смуток), коли він змішує навколишніх. А потім нехай лялька зіграє ту саму роль вже в руках самої дитини;

5) добре, якщо дитина зможе виявити себе в будь-якій творчій діяльності — у малюванні, музиці;

6) не втрачайте можливості підкреслити, які почуття доречно виражати в тому чи іншому випадку. Ми шуткуємо зі смішних

речей, але сумуємо, коли настають труднощі в житті; ми дратуємося, коли хтось нам шкодить. Якщо дитина насміхається, коли комусь погано, спонукайте її задуматися над цією ситуацією і звичайним голосом — ні в якому разі не дратуючись! — вимовте: “Було зовсім не смішно, коли Вася упав. Він забив ногу, йому було дуже боляче”;

7) старшим дітям запропонуйте вести щоденник із записами — щоденними і щотижневими. Запевніть, що його ніхто не прочитає. Скажіть дитині, що вона може розмовляти з вами про все, що її хвилює, у будь-який час, або віч-на-віч, або через цей щоденник.

Непоследовний стиль — коли у батьків, особливо в матері, не вистачає витримки, самоконтролю для здійснення послідовної виховної тактики в родині. Виникають різкі емоційні перепади у відносинах з дітьми — від покарання, сліз, лайки до приємних виявлень, що призводить до втрати батьківського впливу на дітей. Підліток стає некерованим, непередбаченим, зневажає думки старших, батьків. Від вихователя, психолога вимагається терпляча, жорстка, послідовна тактика поведіння.

Перерахованими прикладами зовсім не вичерпуються типи сімейного виховання. Для уважного погляду педагога, психолога ці помилки не становлять труднощів у розрізненні. Однак виправити їх набагато важче, ніж знайти, оскільки педагогічні прорахунки сімейного виховання найчастіше мають затяжний хронічний характер. Взаємовідносини між людьми, зокрема сімейні, так само, як почуття, що їх окреслюють, потребують постійної уваги і чималої “праці душі” для їхнього своєчасного відновлення, інакше одного разу прихована ворожість, конфліктність роз’єднують тепло родинних стосунків, створять у домівці нестерпну для дитини атмосферу. Як відомо, емоційним центром родини, що задає тон у сімейних відносинах, є найчастіше мати, жінка. Характер стосунків матері та дитини з перших днів і місяців її життя істотно визначає характер і долю вже дорослих дітей.

Особливо небезпечні авторитарність, жорсткість, надмірне домінування матері, що нині нерідко спостерігається в багатьох

жінок. Таке жорстке авторитарне поводження руйнує психічний розвиток дітей і здатне викликати різні неприємності. Якщо в дитини слабкий тип нервової системи, це може призвести до нервово-психічних захворювань. У випадку, коли в дитини сильний тип нервової системи, домінантність, жорсткість матері призводить до тяжких непоправних дефектів емоційної сфери, до емоційної несприйнятливості дітей, відсутності емпатії, агресивності, що може призвести до жорстоких тяжких злочинів. Взагалі педагогічна неспроможність родини повинна попереджатись задовго до того, як дитина попаде в поле зору органів профілактики. Щодо цього своєчасним профілактичним методом можна вважати той психологічно-педагогічний лікнеп, що проводиться для батьків.

Психологічні служби, що забезпечують допомогу родині та дітям, допоможуть вирішити хронічну конфліктну ситуацію, допоможуть батькам зрозуміти індивідуальні статеві, психологічні особливості своїх дітей і скоригувати свою позицію, провести соціально-психологічні тренінги, що формують нові форми соціально-рольової поведінки подружжя, батьків, дітей, що дорослішають. Ці служби могли б здійснювати психологічну корекцію соціально-рольової поведінки, спілкування педагогів, співробітників інспекцій зі справ неповнолітніх, тобто тих, чия практична діяльність безпосередньо пов'язана з дітьми, підлітками і неблагополучними родинами. Однак навряд чи психологи здатні надати допомогу в роботі з кримінально-аморальними родинами, де стадія моральної деградації батьків така, що умовляння і заходи психологічного впливу неспроможні врятувати людей від пияцтва, розпусного способу життя, жорстокості та ін. У цьому випадку слід ізолювати дітей від край нездорової домашньої атмосфери і надати соціально-правову допомогу.

РОЗДІЛ II

ПРІОРИТЕТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ВЗАЄМИН У РОДИНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

2.1. Особливості розвитку сучасної української сім'ї

Сім'я — це мала соціальна група, яка заснована на шлюбних та родинних зв'язках (стосунки чоловіка і дружини, батьків і дітей, братів і сестер), проживає разом і має спільний побут. Найважливіші характеристики сім'ї — це її функції, структура та динаміка.

Під **функцією сім'ї** розуміємо сферу життєдіяльності, яка пов'язана із задоволенням членами сім'ї своїх певних потреб.

Функції сім'ї за потребами:

1. **Виховна функція** полягає в задоволенні членами сім'ї їхніх психологічних потреб у батьківстві, материнстві, взаємодії з дітьми, вихованні дітей та самореалізації себе в дітях.

Функція родини належить не тільки до індивідуальних потреб людини, а й соціуму. Щодо суспільства сім'я, виховуючи дітей, виконує функцію соціалізації підростаючого покоління. Вони виховують сина або доньку, а також члена суспільства. Ця функція є досить тривалою — від народження до дорослості, забезпечує спадкоємність поколінь. Щоб себе продовжити в дітях, важливо, щоб діти могли продовжити себе, а для цього їм потрібно дати максимум психічного, фізичного і соціального здоров'я.

2. **Господарсько-побутова функція** полягає в задоволенні членами сім'ї своїх біологічних і матеріальних потреб та збереження здоров'я — фізичного, психічного і соціального. Під час виконання сім'єю цієї функції відбувається відновлення фізичних і психічних сил, які були витрачені впродовж праці людини.

3. *Функція емоційного обміну.* Сім'я складається з людей, які перебувають у родинних зв'язках. Ці зв'язки засновані на емоційно-позитивних контактах, які називаються прихильністю, що існує між членами родини і проявляється в переживаннях і виявленні свого ставлення одного члена сім'ї до іншого. Прихильність ми передаємо у формі емоцій. Їх виявляти — це для нас аксіома. Поступово ця прихильність відтворюється в серйозній психологічній потребі в любові, симпатії, повазі, визнанні з боку інших, емоційної підтримки іншого та його психологічному захисті. Ця функція нормативно передбачає, що члени сім'ї знають, що таке почуття і вміють їх виявляти і переживати, що призводить до виникнення в родині емоційного обміну. Якщо сім'я — це цілісне утворення, то не тільки члени родини обмінюються емоціями всередині, а й сім'я як ціле виражає певну емоцію і направляє її в навколишнє середовище. Тому, емоційний обмін відбувається не тільки всередині сім'ї, а й відносно інших сімей і соціальних груп. Часто всередині сім'ї емоційний обмін має один характер, а між сім'ями зовсім інший. Існує тип сім'ї — “сім'я-фортеця”, всередині якої любов і симпатія та ненависть до інших сімей. Емоційний обмін такої родини має інший характер.

Ця функція вважається реалізованою, якщо між сім'єю і навколишнім середовищем відбувається постійний емоційний взаємообмін. Це означає, що сім'я передає у вигляді емоцій в навколишнє середовище і отримує у відповідь якісь переживання. Якщо цей взаємообмін порушується, родина переповнюється невираженими і неусвідомлюваними почуттями. Це призводить до хвороб родини загалом.

4. *Комунікативна функція* полягає в задоволенні потреби сім'ї у спільному проведенні часу (дозвілля), взаємному культурному і духовному збагаченні, сприяє духовному розвитку членів суспільства. Стадія розвиненості комунікації в сім'ї відповідає стадії розвиненості комунікації в суспільстві. Завдяки комунікації відбувається серйозне особисте зростання.

5. *Функція первинного соціального контролю.* Мета суспільства — не лише допомогти людині вижити, вона передбачає і функцію контролю — введення обмежень і заборон, які допома-

гають виживати тим, хто їх створив. Сім'я — мала соціальна група, в ній новий член суспільства народжується. Виконання членами родини соціальних норм — важлива риса, особливо тих, які не здатні поводитися відповідно до існуючих соціальних норм. Такими факторами, що обмежують здатність формувати свою поведінку, є вік (сім'я контролює дітей, старших членів родини), хвороба когось із членів сім'ї, що призвела до інвалідності (родичі мають здійснювати соціальний контроль, як опікуни).

6. *Сексуально-еротична* функція полягає у задоволенні сексуальних потреб сім'ї, регулює їхню сексуальну поведінку, забезпечує біологічне відтворення суспільства, завдяки чому сім'ї перетворюються на роді, а далі — в покоління.

Як людина має дату народження і смерті, так і сім'я існує в часі, на якомусь етапі виникає і потім зникає. У неї також є свої фази розвитку. Динамічний компонент полягає в тому, що з плином життя сім'ї значення кожної з функцій може змінюватися — одні будуть важливими, інші — ні. Поява дітей у родині висуває на перший план функцію виховання і побуту. У молодій сім'ї на першому місці може бути секс, у немолодій — функція виховання може зникати. Функції змінюються не тільки в самому циклі розвитку сім'ї, а й в історичному циклі. В історії були етапи, коли сім'я з покоління в покоління передавала приватну власність (палаци), соціальне становище (Палата лордів у Великій Британії).

Родина, яка адекватно виконує всю сукупність своїх функцій, називається функціональною. Якщо в родині відбувається порушення якоїсь функції або кількох функцій разом, то вона називається дисфункціональною. Вона є основним об'єктом соціальної роботи, сімейного консультування або сімейної терапії. Психолог допомагає родині загалом, а не окремим її членам. Усі ці функції пов'язані одна з одною і на практиці дуже рідко можна зіткнутися з ізольованим її порушенням. Відновлювати доводиться дві, три, чотири функції тощо.

Порушення функції сім'ї — це такі риси її життя, які ускладнюють або перешкоджають виконання сім'єю її основних функцій. Наприклад, у сім'ях моряків порушується сексуально-еротична функція.

Структура сім'ї — це кількість і склад членів сім'ї, а також сукупність відносин між її членами. Вона тісно пов'язана з її функцією. Вони взаємно впливають один на одного. Наприклад, розлучення впливає на всі функції. Виокремлюють такі форми сім'ї:

- 1-ша форма сім'ї — нуклеарна. Це трикутник — мати, батько і одна дитина. Вона складається з представників двох поколінь — батьки і діти. Існує два різновиди — повна нуклеарна сім'я (двоє батьків і діти) і неповна нуклеарна сім'я (відсутність одного з батьків). Родина без дітей — це теж неповна нуклеарна родина;

- 2-га форма — розширена сім'я, яка об'єднує кровних родичів більше ніж двох поколінь, що об'єднані спільним домашнім господарством. Найпоширеніший варіант — сім'ї з бабусею, дідусям та іншими родичами;

- 3-тя форма — велика родина. Це група кровних родичів різних поколінь, яка живе в одному місці, не обов'язково веде спільне домашнє господарство і має форму патріархату або матриархату. Такий варіант родини характерний для сіл чи маленьких міст, чи околиць великих міст. Є будинок батьків, поряд 2—4 будинки, де живуть сім'ї дітей з певним характером відносин. Батьки виконують роль патріарха, впливаючи на існування сімей. Така сім'я є ієрархічною;

- 4-та форма — сім'я-клан. Це група, об'єднана кровними родинними відносинами, яка не обов'язково проживає в одному місці і має одного лідера. Приклад — сицилійська мафія;

- 5-та форма — сім'я-двір. Характерна для Росії XVII—XIX ст., нині трапляється рідко. Вона об'єднує кілька поколінь членів сім'ї, де проживають люди, не пов'язані кровною спорідненістю (гувернантки, слуги, покоївки).

Порушення структури сім'ї також зустрічається, як і порушення функцій. Це такі особливості структури сім'ї, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю основних її функцій. Наприклад, часто господарсько-побутова функція розділена асиметрично, коли чоловік не бере в цьому участі, а все робить дружина. Основною формою, в якій виявляються порушення

структури відносин, стає сімейний конфлікт. Він перешкоджає виконання сім'єю її різноманітних функцій. Суспільство намагається відновлювати структуру сім'ї. Існує 2 лінії:

1) непсихологічна лінія — відновлює фізичну структуру сім'ї (служби знайомств, ворожки, астрологи);

2) психологічна лінія — дозволяє відновлювати структуру взаємин у родині.

Динаміка сім'ї

Родина має свій життєвий цикл, який починається з моменту укладення шлюбу, яка проходить через певний життєвий етап, зникаючи у двох варіантах:

1) розлучення;

2) смерть одного з членів сім'ї.

2.2. Сімейна система та стадії розвитку сім'ї

У літературі з сімейної психології вирізняють багато класифікацій етапів життєдіяльності сім'ї. Кожен етап має свої завдання і свої кризи, які важливо подолати, щоб перейти до наступного етапу.

Основні стадії розвитку сім'ї:

1-ша стадія — етап молодії сім'ї (0–5 років). Починається від зародження сім'ї до появи першої дитини. Мислитель Грегорі Бейтсон називав її стадією діади. Основні завдання розвитку на цій стадії — проблеми адаптації молодого подружжя один до одного — сексуальна адаптація, завдання початкового сімейного накопичення. На цьому етапі формуються стосунки сім'ї з іншими сім'ями. Найбільша проблема, коли молода сім'я не має власного житла. Сімейні психологи вважають, що шлюб укладається не між людьми, а між сім'ями. Формуються внутрішньосімейні звички та цінності. Цей період адаптації спричиняє сильне емоційне напруження. Багато молодих сімей цього не витримують — пік розлучень в цьому віці.

Причини частих розлучень:

- неготовність до шлюбу;
- погані побутові умови;

- відсутність житлової площі;
- втручання родичів у взаємини молодих.

2-га стадія — сім'я з неповнолітніми дітьми. Це тріада, квадрат, пентада тощо, залежно від кількості дітей. Цей етап починається народженням першої дитини і завершується, коли остання дитина покидає сім'ю. Це центральний етап життєвого циклу, тривалістю мінімум 18 років, період найбільшої господарсько-побутової активності, протягом якого родина набуває зрілості. Тут дуже актуальною є виховна функція. Поява першої дитини для батька — велика травма. Хтось назвав це первинним розлученням, коли любов мами переходить від батька до дитини. Пік розлучень припадає на період, коли діти досягли віку від 2-х до 5-ти років. Виховна функція — основна особливість цієї стадії, для якої характерно перевантаження подружжя, перенапруження їхніх сил і відсутність можливості відновитися; потреба в адаптації до постійних змін структури відносин і функцій у сім'ї. Дилема — що зберігати — себе чи сім'ю. Можна виділити підстадії, що залежать від віку дітей:

- 1) сім'я з немовлям;
- 2) сім'я з дошкільням;
- 3) сім'я із школярем до 12 років;
- 4) сім'я з підлітком-юнаком (12–21 рік).

3-тя стадія — синдром “порожнього гнізда”, яку супроводжує друга криза в родині, яка також знаменується піком розлучень. Ця криза починається після 17–25 років спільного сімейного життя. Жив для дітей, а тепер поживу для себе — почати нову сім'ю. Ця криза цікава тим, що, з одного боку, це криза сім'ї (сивина в голову, а біс у ребро), з іншого — ситуація, коли всередині сім'ї її члени переживають свої кризи (для дітей — криза їх ідентичності — пошук себе; татові з мамою під 40 — у них криза досягнень). Важко дорослим батькам прийняти своїх дорослих дітей, які мають право на існування. Доповнивши кризу обставин (тато втратив кар'єру, хтось помер і т. д.), відбувається надзвичайний тиск на сім'ю при збігу 3–4 криз. Чергова криза може виявитися фатальною, родина розпадається.

4-та стадія — завершальна. Вона починається з моменту, коли останній з дітей відходить від сім'ї і починає трудову діяльність — криза “порожнього гнізда”. Чоловік раптом починає бачити свою дружину через 25 років спільного життя. Стадія починається із втрати, подружжя потребує нової адаптації один до одного в кінці зрілого, початку літнього віку. Зникає виховна функція. Відбувається інтенсивний опір дорослих дітей, порушення емоційної взаємодії. Виникає проблема прийняття літнім батьком дорослого сина чи дочки. Слабшають фізичні сили, відпочинок набуває важливого значення, погіршується здоров'я. Відбувається освоєння ролей бабусь і дідусів, виникає проблема сурогатних матерів. Основна проблема цього віку — задоволення потреби у визнанні, повазі, особливо з боку дітей.

Методичні рекомендації

1. “Недотисана теза”

Методика дозволяє визначити переконання оточуючих, які вплинули на розвиток і становлення у процесі її соціалізації. Цей тест допоможе вам одержати перші враження про студента, його знання у цій сфері, чим він живе та як мислить, це допоможе у подальшій індивідуальній роботі.

Допишіть наступні твердження:

сім'я — це...;

робота — це...;

гроші — це...;

навчання — це...;

чоловік — це...;

жінка — це...;

успіх — це... .

2. “Недотисаний лист”

Методика дозволяє визначити переконання оточуючих, світогляд, що турбує людину в цей час, чим вона переймається і що займає головний щабель у пріоритетах її життя.

Продовжте початок листа знайомому другу: “Я живу добре, тому що...”, “Я живу погано, тому що...”.

3. Тренінг “Дім”

Попросіть усіх присутніх заплющити очі, уявити дім. Яка асоціація зі словом “дім”?

1. Після невеликої паузи попросіть кожного *розповісти свої асоціації*, викликані уявленням.

2. Попросіть кожного розповісти про ті *відчуття, переживання*, які були викликані спогадами про “дім”.

Значення тренінгу “Дім”

1. У більшості випадків спогади про “дім” спливають щодо взаємовідносин, які мали або мають місце у житті, стосунках між батьками та дітьми.

2. Це дає привід говорити про те, що в кожного з нас залишився глибоко у підсвідомості зразок стосунків у сім’ї.

3. Для більшості дім – це стосунки (рис. 1).

4. Ті спогади, які викликає поняття “дім” — це та атмосфера, яка панувала у родині, та аура, яка впливала на відчуття прийняття, захисту, любові, або ж навпаки — відчуження, страх, розбрат.

5. Також “дім” з точки зору відчуття та переживання — це “стіни”, які захищали, оберігали, формували характер, самооцінку.

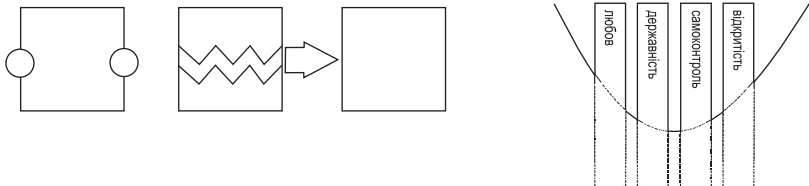

Рис. 1. “Дім” — це стосунки

Психологія сім’ї як система

За останні 50 років у сімейному консультуванні домінуючим є системний підхід, який розглядає сім’ю як систему. Це означає, що сім’я розглядається як цілісна одиниця. Вона складається з частин, які в неї входять. Об’єктами впливу сім’ї вважаються не ті елементи, з яких вона складається, а вся сім’я в цілому. Найпоширеніші напрями — системне сімейне консультування і системна сімейна терапія.

Теоретичною основою системного погляду на сім'ю є загальна теорія систем, яка була розроблена в 1940-х роках Людвігом фон Берталанфі. Він стверджував, що більшість об'єктів навколишнього світу являють собою доцільно організовані системи — організмичний погляд на світ. Так, як системи, функціонує людина і різні соціальні утворення, зокрема сім'я.

Постулати цієї теорії систем:

1. Ціле більше, ніж сума його складників, система описується тими складовими частинами, з яких вона складається. Сім'я не складається з мами, тата і дитини, усі ці елементи присутні, але сім'я як система — щось більше.

2. Усі елементи і процеси, що відбуваються всередині сім'ї, взаємно впливають і обумовлюють один одного. Відповідно зміни, які відбуваються в окремому елементі системи, можуть вдруге обумовлювати зміни в інших частинах системи або в системі в цілому. Впливаючи на дитину, можна викликати зміни в усіх інших учасниках сім'ї.

З точки зору теорії системи сім'я — це відкрита система. Закриті системи — ті, що функціонують автономно, відкриті — ті, що для своєї життєдіяльності потребують обміну з навколишнім середовищем. Щось потрібно віддавати в навколишнє середовище і щось з нього брати. Сім'я існує в соціумі, і вона має взаємодіяти з елементами соціуму. Якщо цього немає — системі починає чогось не вистачати, функції сім'ї можуть порушуватися.

Крім того, сім'я — система самоорганізована. Це означає, що вона побудована за принципом доцільності, і вся поведінка сім'ї доцільна. Джерело перетворення знаходиться всередині самої родини. Якщо в сім'ї є мета, то вона визначає всю життєдіяльність сім'ї як системи.

Родина також є первинною системою відносно кожного елемента, що входить до нього. Це означає, що закономірності, за якими існує сім'я, можуть відрізнятися і не відповідати тим закономірностям, за якими існують її елементи — члени сім'ї. Те, що відбувається в родині, часто не залежить від намірів людей, а регулюється властивостями системи як такої. Батьки прагнуть хорошого у вихованні дітей, а виходить інше. Наміри та

вчинки людей у системі є вторинними (сім'я є первинною) і підпорядковуються правилу функціонування систем. Сім'я є первинною і знаходиться над елементами її складовими. Це твердження має практичний характер. Психолог може багато часу приділити бажанням і намірам одного елемента системи, але так і не зрозуміти нічого, чому в цій системі виникають проблеми.

Якщо навколишнє середовище намагається впливати на сім'ю, психолог має враховувати її функціонування як системи. Головний принцип — опосередкований вплив. Вплив на один з елементів отримає протидію, спрямовану, аби знівелювати дію психолога. Наркоманія — проблема системи, а не індивідуума. Наркоман для сім'ї — аномалія і система намагається відновити минулий статус. Тому всі інтервенції, які використовують люди для допомоги, мають опосередкований характер. З. Фрейд (випадок маленького Ганса) описав це першим — спілкування з одним членом родини, щоб допомогти іншому. Агресивність дитини може зникнути, якщо вплинути на батьків, а не на дитину. Робота з дітьми до 4-х років малоефективна, тому батьки — найкраще середовище для впливу — опосередкований спосіб впливу.

Системи сімейних стосунків є взаємодією системи дружини та системи чоловіка, тому більшість закономірностей у новій сім'ї не винайдені заново, але приходять до нас з минулих систем. Тому важливо володіти технікою генограм, що нагадує генеалогічне дерево. За допомогою генограм вдається записати і описати характер взаємин людей у поколіннях і виявити основні стереотипи у відносинах, які передаються і відтворюються у поколіннях. Вони мають характер передавання стереотипів через відтворення сім'єю стереотипів батьківських сімей. Наприклад, передавання стереотипу алкоголізму. Якись невирішені проблеми в батьківській родині відтворюються в іншій формі. Наприклад, у матері й сина був хронічний конфлікт. Мати сина недолюблювала, син чогось недоотримав від матері, їхні стосунки погіршилися, і він пішов із сім'ї, щоб створити нову. Він її створює, але в стосунках з дружиною відтворює той самий конфлікт, який був з матір'ю.

Теорія диференціації: якщо є дисфункція по вертикалі (між поколіннями), вона обов'язково відтвориться по горизонталі. Вірджинія Сатир — перший психолог, який почав впливати на всю сім'ю, а не на її членів окремо. Сальвадор Мінухін вивчав структуру родини і виявив, що структура стосунків у сім'ї серйозно впливає на її життєдіяльність. Динаміка сімейного життя залежить від структури відносин у родині. Коаліція — найважливіший елемент взаємин. Коаліція-освіта, що створюється всередині системи, яка залежно від їх характеристик може або сприяти розвитку сім'ї, або призводити до її дисфункції. Закономірність: вертикальні коаліції в родині є дисфункціональними, горизонтальні — функціональними. Коаліція у мами з бабусею проти чоловіка, феномен тещі тощо — дисфункціональна.

У багатьох сім'ях структура взаємин порушена так, що одні елементи систем знаходяться близько, а інші далі.

Існують два основних закони, яким родина як система підпорядковується:

- 1) закон гомеостазу;
- 2) закон розвитку.

Обидва ці закони існують та діють одночасно.

Закон гомеостазу — будь-яка система прагне зберегти існуючий стан будь-яким чином. Причому цей закон належить як до функціональних, так і дисфункціональних родин. Становище в сім'ї болісне, але вона прагне зберегти його стабільним. Будь-які зміни лякають сім'ю, вважаючи, що зміни гірше, ніж теперішній стан. Закон гомеостазу дозволяє зрозуміти, чому проблеми в родині не зникають багато років.

Закон розвитку — будь-яка відкрита система прагне розвиватися і пройти свій шлях від початку до завершення. Початок творчих сил закладений всередині сім'ї. На рівні родини закон розвитку проявляється в тому, що сім'я як система має прожити свій життєвий цикл, який полягає в послідовній зміні основних подій або стадій.

Грегорі Бейтсон запропонував свою класифікацію стадій розвитку:

1-ша стадія монади — дошлюбна. Вона полягає в індивідуальному житті кожного з людей, які потім створюють сім'ю. Молода людина дорослішає, реалізує правила батьківської сім'ї. Аналогічна ситуація з жінками.

2-га стадія — діади, коли закохані починають жити разом і зіштовхуються з проблемами. Вони мають домовитися, за якими правилами будуть будувати свою систему. Закон розвитку буде реалізовуватися, якщо відбудеться розподілення обов'язків. На цій стадії важливо пам'ятати, що є правила легкі — зовнішні правила життя і важкі — що стосуються погано усвідомлених правил, або правил, що пов'язані з самооцінкою. Приклад ситуації, коли чоловік працює, а дружина ні — питання — звідки вона матиме фінанси, або коли дружина зіштовхується з правилами сім'ї чоловіка (святкувати дні народження бурхливо за поняттями дружини і протилежне за чоловіком). Дистанція між двома в діаді дуже близька.

3-тя стадія — тріади, коли з'являється дитина, і сімейна структура стає більш стійка. З іншого боку тріада відокремлює подружжя — дистанціювання, за рахунок більшої уваги до дитини. Кажуть, що поява дитини — це символічне розлучення з чоловіком, яка змінює функції, права та обов'язки членів родини. Потрібно домовитися про правила нового життя.

4-та стадія — квадрата, поява другої дитини. Новий член родини виштовхує першу дитину. Синдром детронізації — менша дитина скидає з трону старшу, позбавляючи її повноважень одноосібного володіння татом і мамою. Створюються сильні ревності, заздрість і напруження в сім'ї. Старша дитина опиняється перед ситуацією, коли молодший все, а мені нічого. Слід знову домовитися, хто кого виховує і про те, що першій дитині потрібно приділяти увагу, розподілити сили та засоби, і домовитись знову.

5-та стадія — вихід дітей у зовнішній світ. Вона починається, коли в родині з'являється першокласник. Це серйозна стадія, тому відбувається перевірка сім'ї як системи на ефективність вжитих правил виховання. Закономірність: якщо протягом всього першого класу дитина, потрапляючи в школу, справляється з пропонованими вимогами, то це означає, що сім'я на

цьому етапі є функціональною, і навпаки, якщо в першому класі з'являються проблеми, це вказує на дисфункціональність сім'ї. Важливо пам'ятати, що функціональність або дисфункціональність сім'ї не триває весь життєвий цикл. Вона може бути функціональною на стадії діади і дисфункціональною на стадії тріади. Початок навчання в школі і виявляється перевіркою для гіперсоціалізованих сімей також, тобто сімей, які живуть соціальними правилами, як усі. Коли поведінка дитини нестандартна, то вона легко може стати так званою ганьбою родини. Зазвичай це пов'язано з тими бажаннями, які не здійснилися у батьків. Дитиною намагаються заповнити те, чого самі не змогли мати. Відносини в родині — відносини фрустрації. Добрі спонування не спрацьовують.

6-та стадія — підростаючих дітей підліткового віку. Закон гомеостазу дуже відрізняється з законом розвитку. Сім'я намагається зберегти колишній статус, але сильними є відцентрові сили. Дитина в пошуках себе, дорослішає, з іншого боку родина намагається зберегти її статус члена сім'ї. Виникає мораторій на ідентичність, коли за допомогою сім'ї дитина припиняє шукати свою ідентичність. Щоб подолати цю стадію, важливо змінити ставлення до цього елемента. Сім'я — реанімобіль — це функціональний зразок. Сім'я, де є підліток, повинна відпускати його у зовнішній світ, але при цьому бути для нього захистом, де він може заліковувати свої рани, розповідати про все. Якщо в родині є коаліція матері та сина проти батька, вона його не відпустить з родини і створити сім'ю йому не вдасться.

Також криза підлітків поєднується з кризою 30 або 40-річних. Усі елементи системи переживають нормативну кризу. Це стадія множинної кризи системи. Сім'я вважається функціональною, якщо після її проходження відбувається сепарація дитини від сім'ї. Повна сепарація є функціональною і частковою, коли залишається залежність від сім'ї.

7-ма стадія — літньої діади — всі діти вийшли з сім'ї (синдром "порожнього гнізда").

8-ма стадія — літньої монади — після смерті одного з подружжя.

Виокремлюють шість основних параметрів сімейної системи

1. *Стереотипи взаємодії сім'ї*

Під ними розуміють повідомлення, якими члени родини обмінюються один з одним (чоловік посміхається дружині, а вона у відповідь показує язик — преамбула до скандалу або сексу і т. д.). Повідомленням у сім'ї може бути будь-яка подія (стукіт кастрюль на кухні може означати, що мати розгнівана).

Типи повідомлень:

1. Однорівневі (по одному каналу) — наприклад, звук дверей, що зачинилися.
2. Дворівневі — звук дверей, що зачинилися і крик навздогін.
3. Багаторівневі.

Один рівень завжди є словесним, другий — невербальним.

Дво- і багаторівневі повідомлення поділяються на:

1. Конгруентні (співпадаючі).
2. Неконгруентні (неспівпадаючі, що розходяться).

Якщо зміст інформації за двома каналами збігається — конгруентні.

“Як справи?” — посмішка і “все добре” — конгруентне повідомлення. Якщо відповідь — “все добре”, а голова схилена — неконгруентне повідомлення.

Ці взаємодії (інтерації) часто повторюються і називаються стереотипами взаємодії.

У функціональній родині велика частина стереотипів взаємодії є функціональною (конгруентністю).

Радість на обличчі, в голосі і словах печаль — конгруентний характер. Коли стереотипи взаємодії мають конгруентний характер, тоді всі події в родині зрозумілі — і емоції, і взаємини. Водночас відбувається вільний емоційний обмін, сім'я здатна приймати правильні рішення, в ній панують мир та спокій.

Для проблемної родини особливий інтерес викликає аналіз патогенних (неконгруентних) стереотипів взаємодії.

Наприклад, підліток приходить додому, каже, що все добре і водночас опускає голову. Це привід для батьківської тривоги, думок про те, що трапилося, недовіра, бажання підтвердження того, що сталося. Наростає емоційне напруження, виникає сімейна

проблема. І якщо вона є у мами, тата, сина і бабусі, вони починають обмінюватися думками, напруга наростає, виникає патогенний стереотип взаємодії в родині. Ніхто ні в кого не знаходить підтримки. Подібні стереотипи призводять до серйозних порушень взаємодії у сім'ї. Чим більш дисфункціональною є сім'я, тим з більшим обсягом неконгруентних стереотипів ми зустрічаємося.

Потрібно спостерігати за взаємодією в родині та обирати неконгруентність, щоб потім обрати правильну корекцію. Стереотипи можна відстежити тільки спостерігаючи за сім'єю в цілому. Найважливіший стереотип — описаний в кінці 60-х років групою американських психологів під керівництвом Грегорі Бейтсона. Вони спочатку досліджували форми спілкування в родинках з хворим на шизофренію, внаслідок чого встановили, що в кожній з цих сімей зустрічається особливий стереотип подвійного зв'язку, який полягає в тому, що до дитини постійно надходять неконгруентність повідомлення в ситуації, коли вона не може відійти або перевірити саму ситуацію взаємодії. Матері на словах казали дітям, що вони їх люблять, але невербально це не підтверджувалося. Дитина малá і не може перевірити вірність послання. На одному рівні комунікації простежується неприязнь, а на іншому (словесному) мова йде про кохання.

Якщо дитина отримує таке подвійне послання, виникає стан розгубленості — якій частині цього подвійного послання вірити? Відповідно дитина не може отримати належної емоційної прихильності. Приєднаюся до “люблю” — вона відсунеться, приєднаюся до “відсунеться” — вона мене насварить. Така дитина опиняється в стані хронічної розгубленості. Шизофренія в такому випадку — своєрідний вихід зі стану постійної розгубленості за допомогою аутизму. Консультант, відповідно, сприяє трансформації неконгруентних стереотипів у конгруентні. Неконгруентні стереотипи — це дуже велика звичка, змінити яку неможливо, поки не побачиш себе з боку.

2. Сімейні правила

У кожній сім'ї існують свої правила життя. Вони бувають відкриті та приховані, про які всі знають, за якими всі живуть, але які не озвучуються або не визнаються. Якщо мова йде про відкри-

ті правила, то з ними домовитися легко, якщо вони не озвучені, підпорядкування приховане, люди роблять вигляд, що правил немає. Важливо виявити не тільки відкриті, а й приховані правила.

Правила бувають:

1. Культуральними, що існують в конкретній культурі та дотримуються багатьма сім'ями. Вони відомі всім родинам та її членам. Наприклад, батьки не повинні займатися сексом на очах у дітей.

2. Унікальні правила стосуються кожної окремої сім'ї, виникають через унікальність її історії і відомі тільки її членам. Часто вони бувають прихованими.

Правила стосуються основних сфер життєдіяльності сім'ї — чоловік працює, дружина — домогосподарка; сфери дозвілля, домашнього господарства. Вони сприяють розподілу сімейних ролей і функцій. Правила в кожній родині визначають місце для члена сім'ї, яке він займе в сімейній ієрархії. Новий елемент у цій структурі буде просуватися за правилами, вони поширюються на місце дітей у родині.

Сукупність усіх сімейних правил підпорядковується закону гомеостазу (збереження), який забезпечує сталість цих правил. Якщо хтось може вказати на це приховане сімейне правило, може стати для сім'ї *persona nongrata*. Правила потребують змін відповідно до динаміки сімейного життя. Це болючий процес.

Правила сімейного життя стосуються всіх сфер. Частина формується всередині сім'ї (унікальні), частина вноситься культурально. Правила стосуються розподілу ролей у сім'ї, вони досить суперечливі. З одного боку, є правило, що чоловік — голова сім'ї, з іншого — є правило рівноправності між чоловіком і жінкою. Правила визначають боротьбу за владу всередині родини та сімейну дисфункцію.

Правила можна розділити на:

1. Функціональні.

2. Дисфункціональні.

Функціональними є ті правила, які можна змінювати; щоб допомогти родині, потрібно виявити дисфункціональні правила.

Дисфункціональним у правилі може бути його зміст. Ті, хто дозволяє здійснювати насильство в сім'ї, встановлюють дис-

функціональні правила, які відрізняються стійкістю (ригідністю). Будь-яке важко змінюване правило є дисфункціональним.

3. Сімейні міфи

Це складне сімейне знання, часто погано усвідомлюване, що складається із сукупності сімейних правил, які формувалися протягом, як мінімум, трьох поколінь, і які є ніби продовженням фрази “Ми — це ...”. Зазвичай сімейний міф перебуває в латентному стані. Він “прокидається”:

- 1) коли у сім’ю входить стороння людина;
- 2) у моменти серйозних соціальних змін;
- 3) у ситуації з сімейною дисфункцією.

Зазвичай у функціональній родині міф знаходиться дуже глибоко. Чим більше сім’я стає дисфункціональною, тим більше починає “прокидатися” міф. Він не завжди є дисфункціональним і може бути повністю природним, визначатися тими умовами, де живе сім’я. Але якщо у першому поколінні він сприймається нормально, то до третього він може стати болючим для когось із членів сім’ї.

Люди, які знаходяться всередині міфу, як правило, його не усвідомлюють і реальність починають бачити в категоріях цього міфу. Часто сімейні міфи відповідають відомим давньогрецьким міфам. У сім’ях живуть геракли, домокли, тантали та ін.

Залежно від етапу розвитку міфу, родина може розвинутися з функціональної в дисфункціональну. Міф: “Ми — дружна сім’я...” у двох поколіннях, у третьому поколінні призводить до труднощів відокремлення дітей від батьків.

4. Межі сім’ї

Будь-яка сім’я — це система, а будь-яка система має свою структуру і кордони. Межі сім’ї тісно залежать від стану кордонів великих соціальних систем. Чим відкритіші кордони більшої соціальної системи (держави), тим закритішими є кордони меншої соціальної системи (сім’ї), і навпаки. 70 років СРСР була прихованою державою, при цьому сім’ї були дуже відкритими. Тепер система держави відкрилася, і кордони сім’ї стрімко закриваються — формується позитивне ставлення до прихованих сімейних систем. Але якщо межі родини приховані, то межі під-

системи (мами, тата) все більше відкриваються. Для таких систем поширеними є вертикальні дисфункціональні коаліції (мати з донькою проти батька). Усі вертикальні коаліції дисфункціональні, а горизонтальні — функціональні.

Під час консультування важливо відповісти на запитання — де кордони, які вони, як вони проходять, чому відбувається перебудова.

Трикутник дозволяє побачити коаліції: вечірній і денний трикутник. Наприклад, у родині тато, мама, дитина і телевізор. Вечірній трикутник, коли дитина спить. Якщо тато з мамою не розмовляють, спілкування може відбуватися через дитину. Коли дитина ввечері засинає, її місце у трикутнику посідає телевізор.

Межі сім'ї можна побачити з першого погляду — на підставі того, як родина взаємодіє з близькими.

5. Стабілізатори сім'ї

У кожній родині як функціональної, так і дисфункціональної є свої стабілізатори: форми активності, люди, матеріальні речі тощо.

Вони підтримують життєдіяльність сім'ї, продовжуючи її життя.

Функціональні стабілізатори:

- 1) спільне місце проживання;
- 2) спільні гроші;
- 3) спільні форми активності та діяльності;
- 4) спільні розваги та ін.

Дисфункціональні стабілізатори — ті, що подовжують тривалість життя дисфункціональної сім'ї.

Діти. Вони є елементом сімейної системи, підростають і розвиваються в ній. У функціональній родині вони не є стабілізаторами, але в дисфункціональній, замість того, щоб сім'я витрачала енергію на свій розвиток, усі елементи системи витрачають безліч енергії на збереження сім'ї. Дитина своєю присутністю змушує родину не розпадатися. Діти стали такими стабілізаторами в останні 100–150 років, що пов'язано зі збільшенням тривалості життя. Раніше шлюби тривали не більше 20 років, діти не встигали стати стабілізаторами.

Відповідно до закону гомеостазу сім'я намагається зберегти свою стабільність, і дитина виконує роль стабілізатора, що утримує сім'ю від розпаду.

Хвороби. Як хвороби, що виникають всупереч впливу сімейної системи (соматичні), так і розлади породжені самою системою (психосоматичні та психічні). Якщо в родині з'являється хвора дитина, то вона стає дисфункціональним стабілізатором системи. Аналогічно, якщо в родині з'являється психічно хворий, можуть виникати і різні психосоматичні розлади, які також змушують існувати сім'ю досить довго.

Порушення поведінки. Є безліч сімей, в яких діти тікають з дому, здійснюють дрібні крадіжки тощо. Це стає своєрідним стабілізатором сім'ї. Ці порушення поведінки часто є реакцією на дисфункціональність стосунків. Двійки у щоденнику — часто несвідомі вчинки для того, аби звернути увагу батьків на дітей. Така проблемна дитина продовжує тривалість життя дисфункціональної родини.

Подружні зради — під час синдрому страху близькості.

6. Сімейна історія

Багато дисфункціональних стереотипів у родині відтворюються в поколіннях. Наприклад, алкоголізм, суїциди, ловеласи тощо.

2.3. Пріоритети у взаєминах та критерії успішної сім'ї

Кожній соціальній групі відповідають певні соціальні взаємовідносини. Стосунки з дружиною мають певні рівні. Соціальна роль жінки в суспільстві це: Я — дружина, мати, працівник фірми, чиясь сусідка, родичка. І в кожному випадку у жінки окрема соціальна роль. У сім'ї також слід дотримуватись пріоритетної грації взаємовідносин.

Вони створюються за принципом:

1. Друг.
2. Людина-покликання.
3. Помічник.
4. Об'єкт любові.
5. Мати/батько моїх дітей.
6. Дружина/чоловік.

Проте часто все змішується. Змінюються місцями пріоритети і складаються неправильно. Коли створюється сім'я заради сексу, то вільний час немає чим заповнити. Через пустоту взаємовідносин все занепадає. Сім'я розвалюється тому, що не любов була в основі, а бажання, егоїзм. Коли ми не розуміємо заради чого одружуємося — обов'язково настає байдужість. Ми приходимо туди, куди йшли і не знаємо, що робити. У нього своє життя, у неї своє, і відносини відсутні, і цінності, внаслідок чого у дітей формується неправильна модель виховання: цілковита безвідповідальність і неприйняття. Діти залишені без уваги, нікому не потрібні... Батьки живуть заради життя, та воно руйнується. Діти є, а взаємності немає, вони ростуть забутими, без любові, з відчуттям загубленості. У взаєминах подружжя повинні бути пріоритети, через неправильне розміщення яких страждають насамперед діти (рис. 2).

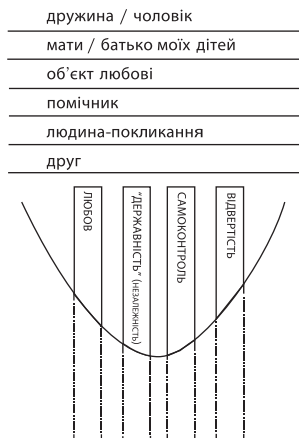

Рис. 2. Пріоритети у взаємовідносинах

Психологами США у 2000-х роках було досліджено кілька сотень тисяч успішних сімей. Фахівці провели опитування, в чому сутність успішної та міцної сім'ї. Кожна родина дала свої відповіді, внаслідок чого окреслено шість основних пунктів, які є критеріями успішної сім'ї (див. рис. 3).

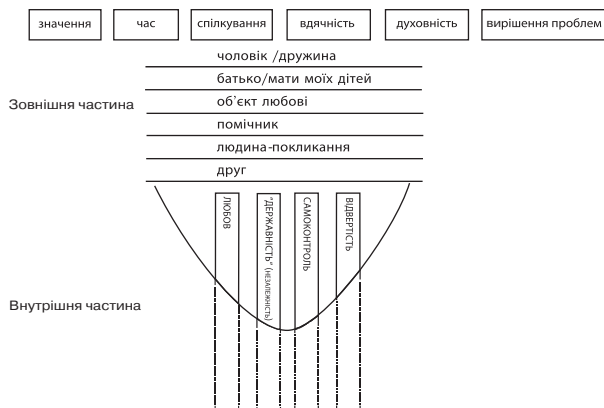

Рис. 3. Критерії успішної сім'ї

1. Значення

Кожна людина розраховує на підтримку та відчуття значущості для інших членів родини. Вона на 100 % важлива для сім'ї, незалежно від її вчинків, і вірить, що її завжди підтримають та зрозуміють. Ніщо не може вплинути на ставлення до неї у родині. Людина знає, що її завжди люблять, впевнена, що потребуючи допомоги, вона знайде її у родині.

Усвідомлення того, що ти частина сім'ї, що відносно тебе немає брехні, лицемірства, чварів, піднімає самооцінку, що є підґрунтям для формування стосунків, думок та самооцінки.

2. Час

Родина повинна мати час для проведення свят, різноманітних заходів, подорожей, коли всі хочуть бути разом, належати один одному, спілкуватися, багато часу приділяти сім'ї та кожному її представнику, насолоджуватися присутністю один одного. Подорожі за місто, у ліс тощо, проведення сімейних ігор — такий родинний час має бути спланованим і систематичним, давати можливість членам родини підготуватися до наступного сімейного заходу — це допомагає родині зміцніти.

3. Спілкування

Наявність великої кількості різноманітних форм спілкування всіх членів родин між собою. Кожен уміє слухати та прислу-

хатися один до одного, присутня висока комунікація, вміння обговорювати плани, сумніви, готовність поспілкуватися, поради, допомогти та захистити інтереси один одного. Сприятливі умови для формування власної думки, не боячись розкрити всім таємниці, знаючи, що сім'я прийме та зрозуміє.

Для цього щонайменше потрібно:

- навчитися прислуховуватися до потреб та запитів дітей змалечку;
- бути готовим залишити свої справи заради рідної людини;
- терміново прийти на допомогу;
- провести стільки часу у розмові, скільки знадобиться.

4. Вдячність

У сім'ї розкриваються всі таланти, здібності, ініціативи, слабкі та сильні сторони, можливості кожного члена родини. У кожного є щось особливе, що доповнює всю родину, треба це просто побачити, зацентруватись і дати цьому розвинутись.

- Треба бути вдячним дитині за всі намагання бути корисною для родини і кожного її члена.
- Треба бачити спроби кожного зробити щось для родини, його намагання, успіхи та невдачі, і допомогти в самореалізації дитини.
- Бути завжди вдячним, схвально та уважно стежити за ініціативами, створити умови для самореалізації.
- Якщо побачите розкриття якихось талантів, зробіть це надбанням своєї родини, доповненням, якого не вистачало для повного щастя сім'ї.

5. Духовність

Міцні сім'ї — це єдність, одне ціле, нероздільне, де кожен займає своє місце. Проте кожен має своє бачення обставин та розуміє речі по-своєму. В той час, коли щось трапляється:

- усі питання мають розглядатися у форматі інтересів усієї родини;
- вирішення всіх складних ситуацій мають бути проблемою всієї родини, а не окремої особи;
- усі питання потрібно розглядати із залученням кожного до вирішення справи, використовувати для цього сімейну раду;

- потрібно дивитися на все у ракурсі віри — “все буде добре, ми допоможемо, ми разом!”;
- підтримувати один одного, турботи та радощі зносити разом без дорікань.

Коли сім'я стає одною командою, її неможливо подолати, вона успішна сім'я.

6. Вирішення проблем

Вміння вирішувати внутрішні, міжособистісні проблеми та ситуації у позитивному руслі. Вміти розмірковано вислухати кожного, його думку. Робити обґрунтовані висновки на підставі основі фактів та аналізу. Вміти розібратися у ситуації, винних покарати або попередити, заохотити до мирного шляху.

2.4. Типи виховання та фактори здорової атмосфери

Батьками не народжуються, ними стають, поступово цьому навчаючись. Коли ми стаємо батьками й збираємося виховувати дітей, багато факторів впливають на те, як ми будемо їх виховувати: це і наше виховання в родині, і наш внутрішній стан, економічне та політичне становище в державі, взаємини між чоловіком і дружиною, вплив батьків (бабусь і дідусів). Але головне, що буде впливати, це спогади про те, як цих молодих батьків виховували їхні батьки.

Можна виокремити чотири типи виховання.

<i>Авторитарний</i> Здатність задовольняти потреби дитини низька Рівень вимог до дитини високий	<i>Індиферентний (байдужий)</i> Здатність задовольняти потреби дитини низька Рівень вимог до дитини низький
<i>Авторитетний</i> Здатність задовольняти потреби дитини висока Рівень вимог до дитини високий	<i>Дозволяючий</i> Здатність задовольняти потреби дитини висока Рівень вимог до дитини низький

Методичні рекомендації. Тест на визначення підходу до виховання

Нижче наведено типові ситуації, які можуть статися або були у вашому житті, чотири варіанти відповідей — а), б), в), г). Після

кожного запитання оберіть той варіант, який вам більше подобається, або підходить до вашого розуміння ситуації та виховання.

Якщо, часом, у вас ще немає дитини такого віку, як зазначено у запитанні, то оберіть ту відповідь, яка найприйнятніша вашій думці, вашому розумінню.

1. *Перед 15-місячною дитиною лежить шматочок торта, який вона бачить вперше у житті. Малюк дивиться, але їсти відмовляється. Ваша реакція наступна:*

- а) “шльопаєте” її і примушуєте їсти;
- б) не звертаєте уваги на реакцію дитини та їсте самі;
- в) “Не подобається — заберу їжу!”;
- г) “Може їжа тобі і не подобається, але ти скуштуй!”, і, не змушуючи, пропонуєте скуштувати. У разі відмови не наполягаєте.

2. *Син-дошкільник дивиться по телевізору улюблену програму, закінчується вона тоді, коли йому час спати. Він умовляє потім почитати йому перед сном одну казку. Ваша реакція така:*

- а) “Навіть не проси! Час спати!”;
- б) “Як скажеш, мій маленький...”;
- в) “Нехай сам приймає рішення!”;
- г) “Добре! Одну коротеньку історію — і спати.” І ви обов’язково виконаєте обіцяне.

3. *Донька-дошкільниця скаржиться, що треба виконувати домашнє завдання. “Навіщо воно мені?”, — питає вона. Ваша реакція:*

- а) “Якщо вчителька сказала — значить треба робити”;
- б) “Піди запитай у тата (мами)”;
- в) “Як ти сама думаєш?”, і залишаєте на її розсуд;
- г) “Я розумію, що нудно, але треба”, і допомагаєте своїми порадами.

4. *15-річний син приходить додому і каже, що у приятеля буде вечірка: “Можна я піду? Будуть дівчата, а батьків не буде. Ви вирішуєте”:*

- а) сина не відпускаєте: “Як він міг таке подумати?”;
- б) “Нехай іде — мені теж потрібно відпочити”;
- в) “Нехай сам приймає рішення”;
- г) поговорите із сином про негативні наслідки, і дозволите лише за присутності дорослих бути на такому заході.

А — для батьків типовий авторитарний тип виховання (низька здатність задовольняти потреби дітей і високий рівень вимог).

Батьки цього типу дуже суворі. Вони вимогливі до своїх дітей, тримають їх під постійним контролем. Такі батьки в той же час не реагують на запити і потреби дітей і менш сприйнятливі до них, вимагають покірності й карають дітей дуже суворо, не піклуються про те, щоб діти вирости незалежними і впевненими у собі людьми. Діти, на їхню думку, повинні беззаперечно виконувати вимоги батьків. Такі батьки дуже рідко (інколи взагалі ніколи) пояснюють своїм дітям, чому вони пред'являють такі вимоги до дітей. Особиста влада для цих батьків — понад усе.

Якщо дитина розбила коштовну вазу — її негайно карають (не переймаючись про випадковість того, що трапилося).

Б — для батьків типовий індиферентний тип виховання (низька здатність задовольняти потреби дитини і низький рівень вимог).

Байдужість. Тип характеризується низьким рівнем вимогливості, але з іншого боку, вирізняється слабкою реакцією на запити і потреби дитини, віддаючи перевагу іншим справам. Необхідність встановлювати правила і виховувати дитину — це для них марна витрата часу. Якщо хтось займається вихованням дітей, то це бабусі та дідусі. Діти найчастіше в таких сім'ях виховуються в інтернаті, дитячому садку.

Розбита ваза — привід покричати на дитину і цим обмежитися (може і не бути реакції).

В — для батьків типовий дозвільний тип виховання (нерозбірливість у задоволенні потреб і невимогливість до дитини).

Для батьків цього типу передусім властиво задоволення потреб дитини і невимогливість. Діти в таких сім'ях виростають, як без батьківського догляду. Батьки хочуть бути для своїх дітей друзями. Мама і тато намагаються домовитися з дітьми, дозволяючи їм брати участь у суперечках. Часто рішення залишається за дітьми. Поведінка таких дітей практично нічим не обмежена, вони роблять те, що їм хочеться.

Розбита ваза може стати причиною хвилювання за дитину, навіть якщо дитина розбила її навмисно.

Г — для батьків *типовий авторитетний тип виховання* (характеризується високим рівнем задоволення потреб дитини і високим рівнем вимог, на дітей покладаються надії).

Для дітей встановлено правила, межі. Батьки послідовні у контролі над дітьми і правильно розуміють, чого вимагають від дітей. Прагнуть пізнати їхні потреби і запити, які для батьків важливіші, ніж суворе дотримання правил. Коли бажання дитини порушують встановлені правила, тоді правила мають перевагу над дитячими бажаннями. Обов'язковий контроль дітей з боку батьків. В обговоренні питань допускається обмін думками, проте останнє слово залишається за батьками. До різних дітей застосовується індивідуальний підхід. У дітях схвалюється незалежність, але в межах, встановлених батьками.

На прикладі розбитої вази: запитують у дітей, як це сталося. Продемонструють свої думки з приводу розбитої вази і покарають винуватця; якщо розбита не навмисно — попросять дитину бути охайнішою.

Кожному типу виховання притаманні небезпечні крайнощі.

Авторитарний — якщо батьки надзвичайно вимогливі до дитини і жорстко її контролюють, але не цікавляться її потребами, тоді може проявитися жорстке ставлення до дитини.

Індиферентний (байдужий) — не ставлять вимоги і не контролюють дитину, не переймаються її потребами. Це загрожує відстороненню від виховання дітей і, як наслідок, розбещення дітей.

Дозвільний — діти розбещені, неконтрольовані.

Авторитетний — “оранжерейні умови”.

У сім'ях, де переважає авторитарний та дозвільний типи виховання, у дітей розвиваються серйозні психічні проблеми широкого спектра, психологічні відхилення. Авторитарний підхід у вихованні спричиняє до розвитку агресивності, несамотійності у хлопчиків, замкнутості, низької самооцінки, відсутності цілеспрямованості. У родинях з індиферентним типом виховання діти відрізняються високим рівнем вимог, агресивністю, споживацькими бажаннями. Дозвільний підхід призводить до формування ворожості, замкнутості й несамотійності. Особливо важ-

ко такі діти переживають нездійснення своїх планів. У родинях з авторитетним типом виховання діти виростають самостійними і суспільно відповідальними.

Фактори здорової атмосфери сім'ї

Яку сім'ю можна назвати успішною? Мабуть таку, в якій присутній високий рівень задоволення потреб і висунутих вимог, де особистість стоїть у центрі, а до фізичного, душевного та духовного здоров'я ставляться як до вищої цінності, де атмосфера сприяє розвитку людської гідності та поваги інтересів. Ці чинники можуть вважатися недосяжними, а дарма, треба лише враховувати та застосовувати фактори, які впливають на формування здорової атмосфери сім'ї.

1. Любов. На дітей більше впливають стосунки між батьками, ніж з дітьми. Діти глибоко переживають відносини, які не складаються між батьками. Здебільшого в їхній пам'яті залишаються яскраві, кольорово-забарвлені події та емоційні стреси, яких зазнали в дитинстві (сварки батьків глибоко вражають дітей). Стосунки між татом і мамою відбиваються на дітях на все життя (душевні рани).

У форматі сім'ї, любов умовно можна поділити на дві складові:

- любов між батьками;
- любов між батьками та дітьми.

Отже, за наявності такої важливої складової, як любов у стосунках батьків та дітей, сприяє створенню здорової атмосфери у сім'ї та гармонійному розвитку відносин. Щоденні виявлення та демонстрація любові у сім'ї сприяє формуванню правильних цінностей у дітей. Правильне розуміння та трактування любові впливає на другий фактор — правильне виховання.

2. Правильне виховання. Саме виховання, де цінність особистості стоїть на головному місці, де немає зазіхань на особисту гідність, має під собою міцне підґрунтя розуміння сутності любові.

Інколи у процесі виховання на батьків впливають чинники, які позначаються на дітях, це:

- внутрішній стан батьків;
- незагоєні рани, образи;
- фінансове та економічне становище.

Навіть за наявності таких подразників наше ставлення до дітей не повинно змінюватись і деструктивно впливати на розвиток особистості.

Розуміння своєї відповідальності за долю, психологічний стан дітей є першим кроком до правильного виховання.

Прийняття дитини як окремої особистості з притаманними лише їй властивостями, ставлення з повагою до її слабких та сильних сторін є другим кроком зміцнення правильного виховання.

Встановлення конкретних кордонів, правил у вихованні, коли у разі їх порушення дитина знає, що буде покарана. Цей чинник створює умови для свободи дій та цілісного розвитку.

3. Послідовність у сім'ї виражається чітким дотриманням встановлених правил та цінностей:

- єдність у вихованні;
- єдність у покаранні;
- єдність у поглядах на вчинках дітей.

4. Створення прикладу. На дітей більше впливають наші вчинки, ніж слова та поради. Діти слухають нас, а вчаться на наших вчинках, які ми щоденно демонструємо перед ними. Якщо ви хочете навчити дітей бути чесними — ніколи не брешіть їм, якщо ви хочете навчити дітей чемності — будьте чемними з ними.

Тривалий час батьки для дітей як мірило всесвіту, точка опори. Діти дивляться на світ і досліджують його через батьків, крізь їхні вчинки та стосунки. Вони повністю копіюють нас, хочуть бути схожими на нас, тому і слідкують за нами. Інколи ми навіть не встигаємо помітити, коли саме діти перейняли від нас ті чи інші звички. Не треба недооцінювати дитячу кмітливість у пізнанні всесвіту. Нам здається, що своєю палкою вимовою ми донесли їм свою думку, а насправді діти переймають саме наші вчинки, те, як ми поведимося у скрутних випадках тощо.

Часто батьків починає дратувати поведінка дітей, що призводить до бурхливої емоційної реакції. Але ж дитяча поведінка — це лише віддзеркалення стосунків у сім'ї. Саме тому створення позитивного прикладу — запорука здорової атмосфери у сім'ї.

Телегонія

Явище телегонії було відкрито близько 150 років тому. Найвідоміший експеримент лорда Мортонна: він намагався схрестити чистопородну англійську кобилу з жеребцем-зеброю. Виводку від такого “шлюбу” не вийшло. Проте, коли через два роки кобила народила від самця своєї породи, — на його крупі проступили слабкі сліди смужок, притаманні зебрам. Лорд назвав це явище телегонією, а його послідовники — “явищем першого самця”.

Отже, факт передачі спадкової інформації самця, незалежно від запліднення, був встановлений. Все живе має своє відображення. Навіть найменша клітинка нашого організму — ДНК — “розмовляє”. Сперма у кожного чоловіка має винятково своє специфічне випромінювання, яке, як і відбитки пальців, відповідає тільки певному індивіду. Жіночий організм, як магнітний носій, записує цю інформацію та відтворює в потомстві.

Наші предки це знали, і тому заборонялось порушувати цноту, крім чоловіка. Статеве життя дівчини до заміжжя суворо каралося, навіть до втрати життя. Усі світові релігії засуджують блуд як великий гріх, юнацьку та дівочу цноту до створення шлюбу вважали чеснотою. Згвалтування завжди вважалося тяжким карним злочином і в багатьох народів каралося смертю.

Жінка, яка мала контакт з багатьма чоловіками, народжує багатоплідний “пиріг”, в якому змагаються різні сутності. Багаторічні різноманітні факти переконали вчених у тому, що ефект телегонії у людей проявляється ще в більш вираженій формі, ніж у тварин. До того ж передаються не тільки форма, а й вміст як першого сексуального партнера, так і наступних. Тобто, народжується дитина, не схожа ні на матір, ні на батька, а... на попередніх чоловіків, які мали статеві стосунки з дівчиною, успадковуючи риси їхнього характеру та внутрішній світ.

“Син крадія народжується крадієм”. Запитайте у будь-якого слідчого з великим досвідом роботи про долю дітей убивць та небезпечних злодіїв. Він вам скаже, що “яблуко від яблуні недалеко падає”.

Таким чином, ефект телегонії повністю перекреслив уяву французького філософа XVIII ст. Гельвеція про те, що талант не залежить від успадкування, а визначається вихованням та освітою, які люди отримують у суспільному середовищі.

Практика всиновлення дітей тих, кого позбавили батьківських прав, алкозалежних показала, що всі вони підпадають до категорії деградованих за “Законом трьох поколінь” французького психіатра Морреля, який вивчав спадковість алкозалежних:

1-ше покоління — падіння моралі та алкогольні надмірності;

2-ге покоління — звичайне пияцтво, напади сказу, запізніле недоумство;

3-тє покоління — іпохондрія, меланхолія, самогубство, вбивство, часто із садизмом;

4-те покоління — відсутнє, або це ідіотизм, безпліддя.

У тваринному світі в боротьбі за самку перемагає сміливий, сильний, здоровий самець, забезпечуючи таким чином здорове потомство. А серед нелюдєй перемагають найнахабніші, що володіють здібностями артиста, освідчуючись у коханні, та великими грошима. Відсутність сумління дозволяє їм грати в любов з дівчатами, не відповідаючи за свої вчинки, спотворюючи долю дівчини та її здоров'я.

Ось чому в усіх народів на землі протягом тисячоліть вітався культ цнотливості.

На що здатні злі слова (чому всі лайки пов'язані саме з сексуальним життям людини?)

Більше половини населення, незважаючи на соціальну приналежність, щоденно використовують міцне слівце з приводу та без. Але ж релігія, і тепер вже наука, попереджають: лайки смертельно небезпечні для здоров'я.

150 років людство шукало зв'язок між словом та свідомістю. Точніше, воно намагалось зрозуміти, як це відбувається. Серед перших учених, які ретельно займалися цим питанням, був і доктор біології Іван Борисович Білявський. Саме він намагався з'ясувати, яким чином на людський організм впливають не якісь великі блоки інформації, а прості односкладові слова.

17-річні дослідження І. Б. Білявського, до якого з часом приєдналась велика група колег, закінчилися вдало і були справжнім відкриттям. Ученим вдалося довести, що кожне вимовлене нами слово дуже виразно впливає на наші з вами гени. Результатом цього впливу під час тривалої (позитивної або негативної) дії через деякий час стає не просто передавання видозмінених генів нащадкам, а й зміна особистого генетичного коду людини, що стосується темпів старіння та терміну життя!

Кажуть, що дисертація на цю тему, захищена здобувачами ще в радянські часи, слухалась вченою радою за закритими дверима. У ній з математичною точністю доводилась неприйнятна в ті часи істина: не тільки людина володіє якоюсь енергією, а й кожне її слово також несе особистий енергетичний заряд. А звідси вже залишається один лише крок до початку Біблії — “Спочатку було Слово...”.

І це саме слово впливає на наші гени, або продовжує молодість, або наближає старість.

Виявляється, різні слова по-різному заряджені, до того ж, як і у фізиці, зарядів може бути тільки два: позитивний та негативний. Тому будь-яке лихослів'я надходить зі знаком “мінус”. Вже на початку 90-х років згадана група вчених випустила у світ книгу з великою кількістю прикладів, пов'язаних з багаторічними спостереженнями за конкретними людьми.

Усі ці люди були одного віку, частина з яких — принципові лихослови “зі стажем”, а інша — супротивники “міцних” слів. Дослідження виявили, що у “лихословів” дуже швидко проявляються вікові зміни на клітинному рівні, що призводять до всіляких захворювань. В іншій групі результати були протилежними. Зокрема, організм 50-річної вчительки російської мови, незважаючи на її нервову роботу, виявився молодшим паспортного віку на 13–15 років.

Отже, лайка сприяє швидкому старінню, до цього в лайці прихована величезна руйнівна сила. Але чому всі лайливі слова пов'язані саме з сексуальним життям людини?

Наприкінці ХХ ст. експерименти зі словами проводились під керівництвом старшого наукового співробітника Відділу теоре-

тичних проблем Російської Академії наук П. П. Горячова. Учений стверджує, що деякі з висловлених нами в звичайному життєвому побуті слів за своєю руйнівною силою можна порівняти з наслідками термоядерного вибуху. Найбільш руйнівні — “нечисті” слова. Саме ці “словникові вихідці пекла”, проникаючи в організм через органи слуху, буквально вибухають в генетичному апараті людини, спотворюючи її спадкоємні програми. Це, своєю чергою, викликає різного роду мутації, що призводять до дегенерації.

Для підтвердження теоретичного викладення думок ученими було створено прилад, за допомогою якого можна перекладати людську мову на електромагнітні коливання, які можуть активно впливати на молекули спадковості — ДНК. Ефект перших досліджень, в буквальному сенсі слова, був приголомшуючим. З’ясувалося, що деякі слова, вимовлені вченими у винайдений апарат, майже миттєво збуджують у клітинах живого організму мутагенний ефект потужної сили. Під час відбірної лайки руйнуються та рвуться хромосоми. Вона спроможна блокувати творчі процеси в організмі людини. Носії спадкової інформації — гени — менше ніж за секунду можуть помінятися місцями. Як наслідок, ДНК починає виробляти нові протиприродні програми, які задають наступному потомству програми самознищення.

Дослідники заявляють, що нічого особливого чи нового вони не відкрили, тому що здатність слова якимось впливати на програми спадковості була відома ще з давніх часів. Наприклад, молитвою праведників зцілювались безнадійно хворі, а благословення святих поширювалось на багато поколінь вперед. Наклепи, ворожіння, причарування, материнські прокляття могли позбавити людину свободи, волі, здоров’я, а то й життя, в якості головного інструменту мають слово...

Прийнявши за аксіому той факт, що будь-яка інформація змінює нашу з вами свідомість та здоров’я, спробуємо копнути історичний пласт “бруд”. Лихослів’я має чітко виражену культурну функцію у слов’янському поганстві, воно широко пред-

ставлене у звичаях поганського походження та має ритуальний характер. У давньоруських рукописах лайка розглядається як риса демонічної поведінки. Оскільки ті чи інші представники нечистої сили сходять до поганських богів, найвірогідніше, в лихослів'ї можна вбачати поганські заклинання. Лихослів'я у слов'ян має значення прокляття. Людина, вимовляючи його, тим самим проклинає себе і оточуючих. Інші лайливі слова — це імена поганських богів, тобто, демонів. І людина, яка вимовляє їх, автоматично кличе їх на себе, своїх дітей і рід.

Отже, перед нами реальні імена демонів — втіленого особистого зла. А наші далекі пращури вимовляли їхні імена для того, щоб улестити (приносячи криваві жертви) або налякати. В останньому випадку до імен демонів приєднувались інші лайливі слова, оскільки метою людини, яка прагнула відлякати нечисту силу, було довести демону, що за ступенем непотребства вона здатна дати йому фору, знаючись із нечистю краще за нього.

Що ж робимо ми? Ми лаємося з близькими, іноді з найближчими людьми, тобто, закликаємо давніх демонів просто так, заради гарного слівця. І, між іншим, з таким самим результатом, що й пращури, які зверталися до Зла, аби покарати когось за провину, — кличемо це Зло собі на голову кожен день, з року в рік.

З лихослів'ям пов'язане ще одне дослідження: в тих країнах, в національних мовах яких відсутні лайливі слова, вказуючи на дітородні органи, не виявлено захворювання Дауна, ДЦП, в той час як у Росії ці захворювання існують. Цікаво, що більшість захворювань не існують у тварин тільки тому, що вони не вміють розмовляти і, тим більше, лаятись. Якщо людина під час викиду негативної енергії згадує статеві органи, це негативно впливає на неї, тому лихослови рано стають імпотентами або дістають урологічні захворювання. Біда ще в тому, що не обов'язково лаятись самому, достатньо почути лайки, тому хворіють і ті люди, які живуть в оточенні лихословів. Як у світі є продукти, що швидко псуються, так і в пам'яті погані слова псуються, гниють. Звідси старечі хвороби: склероз, загальна атрофія, серцева недостатність та ін.

Душа — це складний і тонкий організм. Людині Богом даний дар слова, що відрізняє його від тварин. Ще відомий лексикограф Володимир Даль писав: “З мовою, людським словом, з розмовою безкарно шуткувати не можна, мова людини — це видимий, відчутний зв’язок, союзна ланка між тілом та духом”.

2.5. Темперамент та формування самооцінки

Темперамент — основа поведінки дитини

Діти відрізняються один від одного вже з моменту народження за темпераментом. Часто батьки, не знаючи про ці особливості, турбуються, а чи немає в поведінці дитини якихось порушень? Давайте коротко познайомимося з ознаками, характерними для дітей різних темпераментів.

Сангвінік

Така дитина поворотка і рухлива. Сльози з’являються миттєво, але вона швидко заспокоюється і переключається з одного заняття на інше. Батьків непокоїть незібраність, неуважність, несерйозність, неакуратність, але, попри все, дитина приємна у спілкуванні, заводій, вигадник, фантазер. Засинає легко і швидко, так само і прокидається. В іграх полюбає лазити, повзати, бігати. Бути “непостійним” — не вада, а властивість цього темпераменту. Такі діти миролюбні, незлопам’ятні, добрі та нежадібні. Дитина-сангвінік весела, життєрадісна, спритна і товариська. Ігри та повсякденне життя дитини мають бути рухливими, вимоги до спокою і рівноваженості з боку батьків треба узгоджувати з урахуванням особливостей її темпераменту. Утримувати увагу дитина-сангвінік може навчитися з допомогою дорослого, який приділяє їй багато уваги у спільних заняттях: перегляд діафільмів, читання книг, створення історій, збирання конструктора тощо.

Меланхолік

У його поведінці багато незрозумілого, але воно впливає з його багатого внутрішнього світу. Коли він не грає, то частіше буває задумливим і сумним. Якщо засмутиться, плаче довго і гірко. Важко долучається до ігор інших дітей, подолавши себе,

здатний відчувати радість і задоволення. Боїться чужих людей та однолітків, але з тими, кого любить, добрий, м'який, відкритий і довірливий. Іноді надто розважливий, поводить ся і міркує, як “маленький дорослий”. Любить усамітнюватися, не грає в “грубі” ігри. Розбірливий у їжі, швидко втомлюється, важко переключасться на інший вид діяльності. Засинає пізно, в ліжечку любить міркувати і фантазувати. Вранці прокидається у похмурому настрої. Любить тепло, боїться спорту. Така дитина вимагає багато турботи і люблячого розуміння. Батьки повинні знати, що накопичення проблем, грубе ставлення неприйнятні для дитини-меланхоліка, оскільки вона довго фіксується на цьому і переживає. У дитини має бути в сім'ї людина (батько, бабуся, дідусь, сестра, нарешті, домашня тварина), якій вона могла б довіритися повністю, отримувати від неї тепло і увагу. У спільних заняттях краще використовувати малювання, ліплення, конструювання, м'які ігри без змагань.

Холерик

Дитина завжди знає, чого хоче, наполеглива, рішуча, безстрашна. Їй подобається ризик, історії та пригоди. Важко йде на компроміс, не прислухається до думки інших. Вона надмірно самостійна, щоб домогтися свого, буває запальна та агресивна. У її поведінці багато що залежить від волі, багато чого може домогтися сама, не звертаючи уваги на синці та подряпини. Спить мало, прокидається рано. У їжі нерозбірлива, любить “хапати шматки”. У її вчинках часто відсутній елемент обдумування, імпульсивна, схильна до спалахів гніву, забіяка і крикун, але потім може припинити і стати “золотою дитиною”. Грає в грубі, поривчасті ігри, часто конфліктує з однолітками. У спілкуванні з дитиною-холериком варто бути терплячим і спокійним. У спільних заняттях рекомендують рухливі, змагальні ігри, спортивні вправи, корисне плавання, стрибки на батуті, ритмічні танці. Такій дитині потрібен великий життєвий простір, корисні відпочинок на природі, походи. В іграх бажано передбачити можливість програшу дитини і показувати, що часто, перш ніж щось зробити, непогано було б і подума-

ти. Читати і розповідати дитині-холерику краще книги та історії про героїчні подвиги і вчинки, де воля і спокій роблять дива, лаяти і карати дитину краще після того, як вона заспокоїться, можливо, навіть через день, але не фізично, а пояснюючи наслідки її вчинку. Ні в якому разі не соромити при інших! Дитина і сама би хотіла навчитися тримати себе у руках, так зрозумійте її та допоможіть!

Флегматик

Повільний мовчун, повненький, спокійний. Любить декілька іграшок, мало фантазує, грає спокійно, нешумно. Мало рухається, полюбляє спати, засинає легко, встає пізно, їсть багато, в їжі нерозбірливий. Ретельно складає іграшки, одяг, любить порядок і добротність в усьому: п'є тільки зі своєї чашки, їсть тільки своєю ложкою, в садку грає своєю іграшкою. Якщо щось не так, може добиватися свого з майже холеричною енергією. Розмовляє повільно, з паузами, терпіти не може ігри, де треба виявляти швидкість, вправність. Це "надійна" дитина, слухняна і пунктуальна. Важко приймає рішення, тому спокійно віддає право вибору іншому. Знає багато віршів і пісень, нового не любить, а із задоволенням згадує вже відоме. Для інших дітей вона нудна і ледача, вони не запрошують її у свої активні ігри, але залюбки грають з нею в традиційні рольові ігри (лікар, доньки-матері). Схоплює і запам'ятовує нові правила, інформацію повільно, але надовго, рідко помиляється.

Батьків турбує знебарвлення емоційного світу дитини, деяка байдужість і нездатність співпереживати. У спільних заняттях з флегматиком рекомендуються вправи на розвиток творчої фантазії, заняття музикою, вишиванням, ліпленням, малюванням. Не треба робити дитину "зручною" для себе. Намагайтеся не надто рано вкладати дитину спати, не дозволяйте пересипати вдень, вранці будіть наполегливіше. Дитину потрібно загартовувати, квапити під час їжі, не давати багато солодкого. У грі не залишайте дитину на самоті, зацікавлюйте її. Не варто наполегливо проявляти свою любов до дитини-флегматика. Навпаки, байдужість дорослого діятиме на неї так, що вона прагнучиме до

подолання власної байдужості, завоювання любові, особливо, якщо це батьки або цікавий одноліток.

Таким чином, темперамент — перш за все, даний природою, а природа, як відомо, рідко помиляється. У кожного типу є багато позитивного, у кожної дитини є запас якостей і властивостей, що допомагають їй зберегти свою індивідуальність і неповторність, своє власне “Я”. Найчастіше зустрічаються змішані типи.

Методичні рекомендації. *Тест на визначення темпераменту*

Накресліть на папері горизонтальну лінію і напишіть у лівому її кінці “замкнутість”, а у правому — “товариськість”. Поставте в центрі нульову точку і відзначте на цій лінії місце, яке дитина, на вашу думку, на ній займає (з урахуванням того, що в лівому кінці лінії знаходяться дійсно замкнуті діти, а у правому — дуже відкриті й товариські, а центр — це статистична норма).

Потім проведіть через центр горизонтальної лінії вертикальну. Напишіть у нижньому її кінці — “емоційна стабільність”, а у верхньому — “невротизм”. І поставте на цій лінії точку, що відповідає вашим уявленням про душевний спокій дитини (з урахуванням того, що внизу знаходяться спокійні, емоційно стійкі діти, а вгорі — діти з підвищеною нервозністю і нестійкими емоціями).

Тепер залишилося провести перпендикуляри від точок на лініях до їхнього перетину і визначити, до якого ж типу відноситься ваша дитина.

Точка перетину перпендикулярів, що опинилася в лівому верхньому секторі, свідчить про холеричний темперамент, її потрапляння в правий верхній сектор — меланхолійний; якщо вона виявилася в лівому нижньому секторі, це вказує на флегматичний тип, а якщо в правому нижньому — про сангвінічний.

Темпераментом називають індивідуально своєрідну, природно зумовлену сукупність динамічних проявів психіки — інтенсивності, швидкості, темпу, ритму, психічних процесів і станів.

Поведінка залежить не тільки від соціальних умов, а й від особливостей природної організації особистості. Темперамент

зумовлений біологічною організацією індивіда, а тому проявляється досить рано і чітко у дітей під час гри, занять, спілкування.

Розглянемо характеристики чотирьох типів темпераменту.

Холерик. Представники цього типу відрізняються підвищеною збудливістю, а внаслідок цього і невірноваженістю поведінки. Холерик запальний, агресивний, прямолінійний у відносинах, енергійний у діяльності. Для холериків характерна циклічність у роботі. Вони з усією пристрасстю присвячують себе справі, захоплюються нею. Але ось виснажилися сили, зникла віра у свої можливості, настав пригнічений настрій — і вони нічого не роблять. Така циклічність — одна із наслідків невірноваженості їхньої нервової діяльності.

Сангвінік. Людина із сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою. Вона має швидку реакцію, її вчинки обдумані. Сангвінік життєрадісний, завдяки чому він може протистояти труднощам життя. Він продуктивний діяч, але лише тоді, коли багато цікавих йому справ. В іншому разі він стає млявим, нудним, відволікається.

Флегматик. Він солідний, не витрачає даремно сил: розраховавши їх, доводить справу до кінця. Він вірний у відносинах, в міру товариський, не любить даремно базікати. Недоліками флегматика є його інертність, малорухомість. Йому потрібен час для “розкачки”, зосередження уваги, переключення її на інший об’єкт тощо.

Меланхолік. Людина зі слабкою нервовою системою, що володіє підвищеною чутливістю навіть до слабких подразників. Він часто сумний, пригнічений, невпевнений у собі, тривожний, і в нього можуть виникнути невротичні розлади.

Як висловити свою любов до дітей

Знати і відчувати, що нас люблять, дві зовсім різні речі. Наші діти повинні відчувати нашу безумовну любов. Вона не залежить не від чого, особливо від поведінки дітей.

Для того щоб щоденно висловлювати свою любов до дітей, треба зрозуміти, що:

- ідеальних дітей не буває;
- твоя дитина — це дитина, а не дорослий;
- дитина завжди буде прагнути поводити себе як дитина;
- поведінка дітей, найчастіше, завдаватиме клопотів.

Якщо я буду виражати любов до дітей тільки тоді, коли вони поводити себе добре — вони не будуть відчувати, що їх люблять щиро (це любов з умовами). Любов з умовами призводить до:

- почуття невпевненості;
- порушення самооцінки;
- проблем з самоконтролем;
- проблем із дорослішанням.

Дитина — це дуже вразлива, емоційна й чутлива особистість, вона живе емоціями, а з самого раннього віку — почуттями. Тобто, оточуючий світ сприймається крізь призму почуттів, відчуттів та емоцій. Дитина виростає, а спосіб сприйняття залишається той самий.

У кожної дитини є “емоційна судина”, яка обов’язково має бути заповненою. Любити дітей — значить спілкуватися з ними. Ця “емоційна судина” — це судина любові, і вона має бути заповненою. Тільки тоді дитина відчуває себе впевненою, захищеною, і в майбутньому відчуває себе нормально та спокійно. Коли “емоційна судина” порожня — дитина неначе “загублена”. Вона не знає, куди подітись, куди бігти, постійно непокоїться.

Як виявити, наскільки заповнена “емоційна судина” дитини? Звичайно, це видно у поведінці дитини, особливо, якщо вона маленька. За поведінкою можна легко визначити, чи дитину щось турбує, чи все гаразд; чи щось дратує, чи дитина спокійна; чи вона похмура, чи грайлива. Часто діти через свою погану поведінку запитують: “Ти мене любиш?”. Такі запитання виникають, коли дитина провинилась, і часто вона навіть поводить себе так, аби звернути на себе увагу. Значить, не вистачає батьківської любові.

І хлопчики, і дівчатка однаково потребують любові. Але чомусь завжди більше приділяється ніжності й уваги дівчаткам. Як наслідок, коли діти підрастають, то у хлопчиків у підлітково-

му віці психологічних проблем набагато більше, ніж у дівчаток. Причина в тому, що колись в дитинстві не додали любові. Хлопчики не менше, ніж дівчатка, потребують турботи та ласки. Чим більше ніжності та ласки отримує хлопчик у дитинстві, тим впевненіше себе почуватиме. Чим повніша “емоційна судина” дитини, тим більше позитивних емоцій вона буде проявляти у поведінці. Діти відображають любов, як дзеркало. Батьки повинні вміти любити дітей безумовною любов’ю.

Як проявляти любов до дитини?

1. Обмін поглядами.
2. Фізичний контакт.
3. Цілковита увага.
4. Система дисциплінованості.

Обмін поглядами. Потреба дивитися один одному в вічі. Коли розмовляєш з людиною, яка відводить погляд, то можна сказати, що вона виражає неповагу, боїться, лукавить, щось приховує, і з нею не хочеться спілкуватись. Обмін поглядами відіграє дуже важливу роль (не тільки тоді, коли хочеш покарати). Ми повинні дивитися на дитину з посмішкою, любов’ю. Якщо поглядом виражається лише покарання (“Ти що зробив?”), то діти починають боятися батьків. Сила погляду дуже велика. Чим частіше дивишся дитині у вічі, тим частіше дитина відповідає тим самим. У майбутньому їй буде легше налагодити контакт з однолітками, вчителями.

Фізичний контакт починається з моменту народження (ще в пологовому будинку). Діти одразу відчують, бажані вони чи ні. Подальша поведінка вказує на те, як мама ставиться до дитини, вона може навіть нічого не говорити їй. Якщо мама не хоче або не любить тримати дитину на руках, у неї частіше може боліти животики, вона може частіше плакати, неспокійно спати.

Для дитини дуже важливо відчувати *дотик* батьків. Діти забираються на руки до тата або мами, і їм добре — мама поруч. Для хлопчиків і дівчаток це однаково важливо. З дорослішанням дитини потреба у фізичному контакті не меншає, але вид контакту змінюється.

До 7 років у хлопчиків немає обіймів, а вони можуть з татом “поборотися”, тато може поплескати сина по плечу.

В 12—13 років для хлопчиків важливий контакт з татом. Особливо уважними потрібно бути мамам. Діти можуть себе ненормально поводити, а батьки не розуміють причини. В перехідному віці вони соромляться ходити з мамою, боятися засудження однолітків (татусів, маминий синочок (доця)). Слід правильно розуміти дітей і поважати їхні почуття. Це для дітей важливо: не потрібно їх обіймати або тримати за руку при однолітках. Не треба ходити в школу з’ясовувати стосунки, а привчати дітей до самостійності, щоб вони вміли самостійно приймати рішення.

З дівчатками всі “сюсюкаються”. Особливо важливий контакт у перехідному віці, дівчинка й хлопчик однаково потребують його. Коли діти ідуть до школи, їх треба обіймати, коли повертаються — теж. Це формує впевненість у собі, що допоможе дитині відстояти свою точку зору у колективі. Тоді ймовірність того, що вона потрапить в якесь погане товариство (секта, погана компанія) меншає. Дуже важливий фізичний контакт, коли дитина щось переживає, наприклад, смерть улюбленого собаки. Наша радість запам’ятовується на все життя. Вранці, коли діти прокидаються, і батьки їх обіймають — це заряд на весь день. Вони почувають себе впевненими та у безпеці.

Цілковита увага — це коли час і увага батьків повністю належать дитині. Вона відчуває себе по-особливому наодинці з мамою (татом): “Я особливий, я найважливіший, хто є у моєї мами чи тата”. Цілковита увага — це окремий час для кожної дитини, це гостра необхідність кожної дитини. Думка дитини про саму себе та її взаємовідносини з оточуючим світом залежить від того, як задоволена ця потреба. Якщо вона не задоволена, то дитина відчуває постійну тривогу, втрачає відчуття безпеки, затримується її психічний та емоційний розвиток, замкнутіша, несамостійна, має труднощі з однолітками, важко долає конфлікти.

Як поділити цілковиту увагу?

Рационально розподілити час. Якщо хочете чомусь навчити дитину, варто це робити тоді, коли вона готова тебе слухати, а не

тоді, коли ти хочеш її повчати. Ми повинні спланувати час, коли проводимо його наодинці з дитиною. Якщо в сім'ї декілька дітей, слід навчитись планувати свій час так, щоб уваги вистачало кожній дитині, їм завжди є що сказати батькам. Вони тільки й роблять, що чекають такого моменту. Чим вони старші, тим більше часу треба на розмову з ними. Діти потребують відвертих розмов. Інколи вони бояться підійти першими, тому батьки мають бути ініціаторами розмов. Наприклад, дівчатка в певний період потребують більше уваги саме від батька. У такі моменти треба вміти вчасно звернути й приділити особливу увагу дитині (заговорити, обійняти).

Способи демонстрації любові та почуттів

Усі політичні, економічні та побутові негаразди впливають на ситуацію в сім'ї. Дитина з'являється і потребує атмосфери любові, якщо вона відсутня, то дитина може мати психологічні відхилення, що наведено в таблиці.

Таблиця

Психологічні відхилення у дітей

		Стосунки між батьками та дітьми	
		Сприятливі	Несприятливі
Стосунки між подружжям	Сприятливі	40 % — психологічних відхилень	90 % — психологічних відхилень
	Несприятливі	5 % — психологічних проблем (частіше спадкові)	25 % — психологічних відхилень

Ті сім'ї, де стосунки між подружжям, дітьми і батьками сприятливі — лише 5 % дітей страждають психічними відхиленнями.

Ті сім'ї, де стосунки між батьками й дітьми несприятливі, а між подружжям сприятливі — 25 % дітей страждають психічними відхиленнями.

Ті сім'ї, де стосунки між батьками й дітьми сприятливі, а між подружжям несприятливі — 40 % дітей страждають психічними відхиленнями.

Ті сім'ї, де стосунки між подружжям, батьками і дітьми несприятливі — 90 % дітей страждають психічними відхиленнями.

“Емоційні судини” можуть наповнюватися батьками, друзями, близькими. Існують різні мови, різні діалекти любові, але кожен має свою особисту мову.

Мови любові:

1. Слова заохочення:

- а) підбадьорюючі слова;
- б) заохочення;
- в) добрі слова: має значення не зміст, а інтонація;
- г) прохання.

2. Подарунки

Головне не подарунок, а увага. Це завжди приємно і дарує безліч позитивних емоцій. Подарунки об'єднують і завжди нагадують про любов іншого.

3. Допомога

Про допомогу треба просити. Можна скласти перелік вимог, де має бути задіяна ваша допомога, і щоденно виконуйте їх.

4. Дотик

Це фізичний контакт. Навіть розвиток дитини залежить від дотику в перші дні. Людям подобається, коли їх цілують, обіймають і тримають за руку.

5. Час, який стовідсотково належить дитині.

Як визначити мови любові?

1. Що вас травмує, спричиняє біль, не подобається? Якщо травмують зауваження, тоді ваша мова — слова заохочення, якщо дратує відсутність часу на спілкування, тоді — це час.

2. Спостерігайте за собою, чого ви найчастіше просите: поспілкуватися, кудись піти, допомогти або обійняти. Це і є мова любові.

Кожна людина може мати декілька мов любові, навіть діалектів, але найчастіше вона спілкується тільки своєю мовою, а інші вона не розуміє та не вміє ними спілкуватись. Ось чому інколи здається, що нас не розуміють, хоча ми впевнені, що демонструємо любов. Мови любові — як іноземні, їх потрібно вивчати, і досвід приходить з часом.

Як з'ясувати мову любові чоловіка/жінки?

1. Звернути увагу на те, що він/вона найчастіше просить вас зробити для нього/неї.
2. Поцікавитись, як він/вона розуміє любов.
3. З'ясувати, чи відчуває він/вона себе коханим. Якщо ні, то чому?

Розповісти про мови любові та визначити, якою мовою він/вона розмовляє.

Мови любові до дітей

У дітей мови тільки формуються, тому визначити їх дуже складно. Дитина буде спілкуватися тією мовою, якою з нею спілкуються батьки. Тому до п'яти років неможливо з'ясувати особисту мову дитини. Після 5–6 років, коли сформовані відчуття, може почати домінувати мова любові дитини.

Як спілкуватися мовою любові дитини?

1. Слова заохочення — спілкуватися, заохочувати, підбадьорювати.
2. Час — прогулянки, ігри, подорожі — повністю належати дитині.
3. Подарунки — робити і дарувати разом з нею іграшки. Проявляти ініціативу, коли дитина хоче зробити подарунок.
4. Дотик — обійми, пестощі, сидіння на руках.
5. Допомога — у дитячих іграх, вправах, складних завданнях, допомогти одягнутися, виконати домашнє завдання. Привчайте дитину допомагати іншим членам родини.

Застереження!

Бажано уникати покарання дитини її мовою любові, для неї це означає більше, ніж ненависть.

Слова подяки — ніколи не принижувати її, не називати поганими словами.

Час — не позбавляйте її можливості побути з вами як покарання.

Подарунки — не позбавляйте дитину подарунків як покарання.

Дотик — фізичне покарання для дитини гірше смерті.

Допомога — відсутність вашої допомоги у вирішенні дитячих проблем погано впливатиме на вашу дитину.

Формування самооцінки в дитини

Самооцінка — суб'єктивне бачення самого себе (власні здібності, внутрішні якості, свої можливості та обмеження).

Види самооцінки:

1. Неадекватна: а) завищена: гордість; зухвалість; вважає себе вищою за інших; бачить у собі лише плюси; б) занижена: сором'язливість; невпевненість; різновиди страхів; бачить тільки мінуси.

2. Адекватна — бачення в себе і плюсів, і мінусів.

Ще до появи дитини на світ в утробі матері вже починається формування самооцінки.

Фактори, що впливають на самооцінку дитини:

Від 0 до 1 року — ставлення матері до неї.

Від 1 до 3 років — сприйняття навколишнього світу.

Від 3 до 6 років — спілкування з батьком. “Якщо мене приймає мій батько, то мене приймає весь світ”.

Від 6 до 10 років — шкільні успіхи та визнання дитини вчителем.

Від 10 до 15 років — стосунки з однолітками.

Від 15 до 19 років — формування відносин до протилежної статі.

Фактори, які впливають на самооцінку

1. Хибні цінності. Цінністю повинна стати сама людина. Наше ставлення до дітей має бути таким, щоб вони усвідомлювали свою значущість як особистість, незважаючи на обставини, які їх оточують. Неадекватне ставлення до речей: вчити дітей не бути кращими за рахунок матеріальних цінностей; виховати правильне ставлення до речей.

2. Потяг до знань: вчити дитину ставитися до освіти так, щоб здобуття знань не стало засобом самоствердження у суспільстві.

3. Заняття спортом: спорт не має бути самоціллю, як засіб самовираження, а лише методом удосконалення.

4. Зовнішній вигляд: через внутрішній дискомфорт дитина шукає самовираження, звертаючи увагу на свій зовнішній вигляд, адже він має бути індивідуальним відображенням внутрішнього світу; саме на його збагачення треба звертати увагу батькам, це допоможе уникнути неадекватної самооцінки.

2. Адекватне самоусвідомлення

Любов до себе — це не егоїзм, а лише правильне самоусвідомлення себе як особистості та частини суспільства; усвідомлення своїх можливостей, прав та обов'язків; правильне розуміння своїх слабких та сильних сторін; адекватний аналіз своїх помилок.

Люди сприймають нас саме так, як ми сприймаємо самі себе. Тому, саме на батьках лежить велика відповідальність за формування і становлення дитини як повноцінної особистості.

Кризи дитячого віку

З віком кожна дитина проходить кризові періоди, коли відчувається сильний психологічний тиск, наслідки якого можуть вплинути на подальший розвиток особистості. Для того щоб допомогти дитині у кожен з таких періодів та конструктивно вплинути на її особистість, треба розуміти особливості періоду, який вона проходить, що саме відчуває дитина, щоб допомогти і не зашкодити їй. Основними кризами віку є: криза 3-х–5-ти років, криза 7-ми–9-ти років, криза 12–14-ти років. Це найважчі психологічні періоди, коли дитина може відчувати дуже глибоку кризу. За весь період свого розвитку кожна дитина і людина проходить близько дев'яти кризових періодів.

Криза 3-х–5-ти років — це вік, коли дитина проходить період самоствердження, розвитку егоцентризму, тобто, коли Его знаходиться у центрі. Період ідентифікації себе з суспільством, розуміння свого значення у ньому, свого місця у соціумі. Хто Я? Значення свого Я! У цей період дитині здається, що весь світ обертається навколо неї, всі мають робити те, що їй заманеться, вона намагається керувати дорослими, маніпулювати ними та

будь-якими засобами домагатися свого, навіть вереском, сльозами, емоційними сплесками. І все це є наслідком розвитку Я.

Особливістю є те, що у дітей цього віку збільшується словниковий запас, з'являється абстрактне мислення, потреба у домінуванні та самовираженні. Его, тобто Я, стає центром того світу, де існує дитина.

Найбільша проблема для батьків — співіснування з егоцентричною дитиною. Але загроза в тому, що в разі невірної реакції з боку батьків на таку поведінку Я, мета якого самоактуалізуватися, може бути придушене.

У цей період розвиток Я впливає в майбутньому на формування таких якостей, як здатність досягати мети, брати на себе відповідальність та не боятися невідомого, бути лідером, виявляти свої творчі здібності тощо.

Криза цього віку полягає в тому, що поряд із розвитком егоцентризму, дитина потребує спілкування у колективі, з однолітками. Фактор самоактуалізації стикається з фактором співіснування у колективі. Криза 3-х–5-ти років — це сутичка внутрішніх процесів із зовнішніми стандартами.

У цей період дитина потребує підтримки та захисту батьків, їхнього порозуміння та пробачення, їхньої опіки та безумовної любові поряд із проявами їхньої нестабільної поведінки.

Криза 7-ми–9-ти років — це вік, коли дитина виходить зі світу батьківської опіки і турботи, з батьківського дому у зовнішній світ відносин. Дитина неначе виходить з атмосфери сімейних правил в інший світ, де існують свої обов'язки співіснування. Криза цього віку полягає в тому, що дитина проходить тест на становлення особистості. Усі ті якості, які вона придбала протягом життя у родині, тепер стикаються з правилами життя у колективі, між особистими стосунками. Відбувається переоцінка цінностей, життя. Дитина переживає глибоку психологічну кризу та навантаження.

Зважаючи на те, що тепер дитина має додаткове розумове та емоційне навантаження від занять у школі, криза може вплинути на формування особистості, якщо в цей період батьки не продемонструють підтримку, турботу, незаперечну любов. Беру-

чи до уваги, як глибоко діти сприймають оцінки, які вони отримують у школі, яке значення вони мають для оцінювання їх як особистості, криза може стати досить значущою, що впливатиме на подальше ставлення до себе, колективу, батьків, дружби загалом та бажання вчитися і досягати мети.

Криза 12–14-ти років — другий виток розвитку Я, але вже як егоїзм. Тобто Я направлене не всередину, а назовні. Формування особистого Я набуває соціального характеру — хто Я у суспільстві? Відбувається переосмислення свого місця в ньому, значення, позиції, можливостей, ідентифікація себе із соціумом. Позиція “Я — головний” змінюється позицією “Що Я означаю”.

Зважаючи на особливості та складнощі підліткового періоду, внутрішні зміни, емоційну нестабільність, психологічні зміни мають величезний вплив на формування світогляду. Дитина має сумніви щодо цінностей, які передали батьки, знаходиться у пошуку особистості.

Криза цього віку полягає в тому, що молода людина у пошуку своєї особистості і самоусвідомлення, що впливає на її ставлення до оточуючих, особливо до близьких людей. Проте діти у такому віці ще не здатні відповідати за своє життя, тому мають величезну потребу у підтримці батьків та розумному ставленні до пошуків своєї особистості.

РОЗДІЛ III

ІНТЕРАКТИВНА ВЗАЄМОДІЯ БАТЬКА В СІМ'Ї: МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ, ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

3.1. Виховання в сім'ї, як першооснова розвитку особистості

Батьківство як передове й культурно-історичне явище

В останній третині ХХ ст. соціологи та педагоги всього світу вдарили на сполох із приводу “кризи батьківства”. Обговорювалася ця проблема в СРСР, і нарікання не були новими. На ослаблення і неефективність батьківства скаржилися стародавні греки класичного періоду й старозавітні пророки.

Українське слово “батьківство” в англійській мові позначається термінами *fatherhood* і *fathering* (щодо “батьківства” відповідають терміни *parenthood* і *parenting*, а “материнства” — *motherhood* і *mothering*). Перший термін позначає “батьківство” як соціальний інститут, те, як його уявляє собі суспільство, а другий — батьківство як діяльність, практика і стиль поведінки. Дослідження таких явищ потребує різних джерел і методів. У першому випадку відбувається реконструкція й аналіз соціокультурних норм, яких суспільство очікує від батька “взагалі”. У другому випадку відбувається опис і аналіз того, що фактично роблять і відчувають конкретні батьки, яка психологія батьківства. Обидва терміни можна розглядати на різних рівнях і в різному контексті.

На історико-антропологічному, макросоціальному (соцієтальному) рівні інститут батьківства розглядається в системі інших соціальних інститутів і способів міжпоколінної трансмісії культури. На мікросоціальному рівні на перший план виступає вивчення батьківської діяльності в контексті конкретної родини (батько як вихователь, і той, кого виховують).

В одному і тому самому використанні часто обговорюються зовсім різні питання. Наприклад, відома “проблема батьків і дітей” в одному випадку припускає взаємини різних поколінь, що володіють різним життєвим досвідом, соціальним станом і владними функціями, в іншому — взаємодію старших і молодших, у третьому — відносини дітей і батьків, незалежно від статі тих і інших, у четвертому — специфічні особливості й труднощі взаємин між батьками й синами.

“Кризу батьківства” можна розглядати як аспект кризи родини і маскулінності. Інститут батьківства й реалізуючі його практики — важливі елементи гендерного порядку, співвідношення чоловічих та жіночих ролей та діяльності. Батьківство — одна з головних чоловічих ідентичностей. Що означає батьківство для чоловіка, і як воно впливає на його суб’єктивне благополуччя, причому не загалом, а на різних стадіях життєвого шляху? Лише з соціальної статистики це знання не матиме висновку, а без нього не може бути ефективної соціальної педагогіки.

Надто багатовимірний соціалізаційний аспект батьківства. Якби розділення батьківських і материнських функцій впливало тільки зі статевого диморфізму, воно всюди було б однаковим. Насправді сутність батьківської ролі та критерії успішності її виконання похідна від гендерного порядку й конкретно-історичних форм шлюбу та родини. Дуже важко оцінити вплив батька на розвиток дитини, він може бути неоднаковим у короткостроковій і в довгостроковій перспективі. Крім того, потрібно уточнити, на які саме риси й властивості дитини впливає батько, до того ж це варто зробити окремо для синів і доньок.

Перехід від спекулятивних міркувань про роль батька у вихованні дітей до конкретного дослідження змусив учених розмежувати різні **категорії батька**. *Рідний (біологічний) батько* може впливати інакше, ніж названий, а *батько, який живе разом з дітьми* — не так, як той, що живе окремо. Зі збільшенням розлучень актуалізувалась проблема способу життя розведених батьків і батьків-одинаків. Зі зростанням сексуальної активності підлітків виникла проблема неповнолітніх батьків і т. д.

Психологічні дослідження вказують не тільки на важливість факту наявності (або відсутності) у дитини батька і те, скільки часу вони проводять разом, а й стиль батьківської поведінки, де набагато більше індивідуальних варіацій.

Батьківство — один із головних аспектів маскулінності. В архаїчних суспільствах висока плідність вважалася важливим показником “чоловічої сили”. Чоловіки завжди і всюди соромилися безплідності, звинувачуючи в цьому жінок. Могутні чоловіки мали статеві стосунки з безліччю жінок і зачинали більше нащадків, ніж їхні менш щасливі одноплемінники. Проте з емансипацією сексуальності від репродукції показником чоловічої сили була не кількість народжених дітей, а сексуальна активність — кількість жінок і актів. Репродуктивний успіх чоловіка досягався в результаті конкуренції з іншими чоловіками й асоціювався з агресивністю та військовими перевагами. Доглядати за власними дітьми чоловікові було ніколи і не було чого.

Звідси — *транскультурний архетип відсутнього батька*. У міфологічній свідомості батько виступає як персоніфікація влади (грізний батько, який придушує і навіть убиває своїх дітей) або/і як прабатько, глава роду або великої родини, який має підготувати собі спадкоємця, все інше несуттєво. Ці уявлення закріплюються і в масовій свідомості.

Фізична відсутність батька в родині — не тільки наслідок його позасімейних обов’язків, а й засіб створення соціальної дистанції між батьком і дітьми заради підтримання батьківської влади. У деяких народів існують суворі правила уникнення, що призводить до стриманих взаємовідносин між батьком і дітьми. Традиційний етикет кавказьких горців вимагав, аби за присутності сторонніх, особливо старших, батько не брав дитину на руки, не грався, не розмовляв з нею і взагалі не виявляв до неї жодних почуттів. За свідченням К. Хетагурова, “тільки в найінтимнішому колі (дружини і дітей) або віч-на-віч дозволено батькові дати волю своїм почуттям і приголубити дітей. Якщо осетина-батька за колишніх часів випадково бачили з дитиною на руках, то він, не замислюючись, міг кинути крихітку будь-куди.

Звичайно, індивідуальний стиль батьківства залежить від властивостей конкретного чоловіка і його взаємодії з іншими членами родини. Однак за всіх варіантів батьківської подоби, психологічна близькість між батьком і сином — явище рідкісне і, швидше, виняткове.

Нині значення батьківської ролі почало змінюватися.

Почасти це зумовлено зміною характеру владних відносин у суспільстві. Зміна патріархально-монархічного устрою, що панував у Європі до 1770 р., “по-братньо-республіканському” спричинила і зміну канону батьківства. *Абсолютний монарх, який може карати і милувати, поступово звільнив місце “годувальників”*, він мав менше влади і більше обов’язків. Відповідно змінюється і стиль батьківства. У середньовічних текстах бачимо лише ***владні функції батька***, якого домочадці мають шанувати і слухатися, а йому мало що диктується. Починаючи з епохи Відродження і Реформації, а особливо у XVII і XVIII ст., різко збільшується кількість повчань і настанов, адресованих батькам, як їм варто виховувати дітей. Цей сюжет займає важливе місце у протестантській етиці. Новий образ батька поширюється спочатку в середніх прошарках і поступово на інші класи, потім і цього стає замало. У 1960-х роках у США з’являється ***“новий батько”***, який не тільки заробляє гроші на утримання родини, а й сам доглядає за дітьми та активно цікавиться їхніми проблемами.

Зміна нормативного канону відбиває глибокі зміни у повсякденному житті. У *доіндустріальному суспільстві* “хороший батько” був втіленням влади та інструментальної ефективності. Хоча у *патріархальній сільській* родині батько не доглядав за дітьми, вони, особливо хлопчики, проводили багато часу, працюючи під його керівництвом. У *міському середовищі* під тиском таких факторів як жіноча рівноправність, залучення жінок у професійну роботу й просторове відокремлення праці та побуту, традиційні цінності батьківства слабшають. Як працює батько, діти вже не бачать, а кількість і значення його внутрішньосімейних обов’язків менші, ніж у матері. Це впливає і на механізми прийняття сімейних рішень.

Тісний домашній побут не передбачає для батька спеціального п'єдесталу. В той час як *“невидимий батько”* стає доступнішим, він все частіше зазнає критики з боку дружини, а його авторитет, заснований на зовнішньосімейних факторах, помітно знижується. Послаблення і навіть повна втрата чоловічої влади у родині відбивається в стереотипному образі батьківської некомпетентності, що також не сприяє підтриманню батьківського авторитету, як і жіноче бурчання в присутності дітей. До того ж батька оцінюють за традиційно жіночими критеріями, за його досягненнями у тій діяльності, якою він раніше не займався і до якої його не готували.

У традиційному суспільстві шлюб і батьківство були обов'язковими елементами чоловічої ідентичності. Нині вони маргіналізувалися, стали справою вільного вибору. Це пояснюється як підвищенням середнього віку одруження, так і збільшенням кількості незареєстрованих стосунків.

Залучення жінок до суспільної праці підриває чоловічу монополію на роль годувальника як у родині, так і поза нею. Вплив цих процесів щодо батьківського внеску у виховання дітей неоднозначний.

Щоб зрозуміти динаміку батьківської поведінки конкретніше, соціологи виокремили в ній **чотири автономних фактори**:

- мотивація;
- уміння і впевненість у собі;
- підтримка, насамперед, з боку матері;
- інституціональні практики (як наше суспільство заохочує батьківство — відпустка по догляду за дітьми і т. д.).

Крім того, вирізняють три **параметри батьківської взаємодії з дитиною**:

- залучення батька безпосередньо до турботи, спілкування або гри з дитиною;
- доступність батька до дитини;
- відповідальність за виховання та прийняття відповідних рішень.

“Нові чоловіки” беруть на себе більше домашніх обов'язків, надають більшого значення батьківським ролям, частіше гуля-

ють і грають з дітьми, ніж “традиціоналісти”, які готові матеріально забезпечувати родину, але емоційну турботу про дітей передоручають матері.

Дослідження сучасного батьківства малюють складну й багатобарвну картину, не схожу на звичний чорно-білий образ. Ось які висновки робить керівник численних порівняльних досліджень батьківства, американський психолог Майкл Лем: “Всупереч очікуванням багатьох психологів, батько і мати здебільшого впливають на дитину однаково, ніж по-різному, розбіжності між ними менше помітно, ніж подібності, а механізми та засоби впливу на дітей схожі. Важлива не стільки стать/гендер батька, скільки стиль його поведінки”.

Індивідуальні властивості батьків, такі, як рівень маскулінності, інтелекту, емоційної теплоти та чуйності впливають на розвиток дитини менше, ніж характер стосунків, які ці батьки встановили зі своїми дітьми. Діти, які мають з батьками стійкі, підтримуючі, взаємні та емоційні відносини, психологічно благополучніші тих, у кого вони відсутні. Так само кількість часу, що батьки проводять з дітьми, не так важлива, ніж те, як саме вони його проводять, і як діти та важливі для них особи сприймають і оцінюють цю взаємодію.

Індивідуальні взаємини між батьком і дитиною виглядають менш істотними, ніж спільний сімейний контекст, враховуючи взаємини між усіма членами родини.

Батько відіграє в родині не одну, а безліч різних ролей, і все залежить від рівня його успішності в кожній з них. Інакше кажучи, єдиної “батьківської ролі”, до якої всі батьки повинні прагнути, не існує. **Успішний батько** — той, який добре виконує завдання, спричинені конкретною соціальною ситуацією.

Всупереч думці про неважливість батьківської ролі, психологічні дослідження, зокрема лонгітюдні, вказують на наявність батьківської турботи про дітей, що позитивно позначається на їхніх психічних якостях, особливо у хлопчиків. Але якщо традиційне батьківство було переважно *авторитарним*, то нині найсприятливішим для розвитку дитини, є, мабуть, авторитетний стиль. *Авторитетне батьківство* корелює з навчальними досяг-

неннями дитини (шкільні оцінки, тестові показники, тривалість навчання), меншими емоційними труднощами, що характеризуються агресивною та девіантною поведінкою, депресією та зниженою самоповагою, і вищими показниками за просоціальною поведінкою (соціальна компетентність, популярність, товариськість). Хоча цей позитивний ефект статистично невеликий, він присутній у різних етнокультурних середовищах.

Батьківські реакції ще пластичніші і варіабельніші. Поряд з народами, де чоловіки уникають контактів з дітьми, антропологам відомі пігмеї ака, які є ніжними батьками, охоче возяться з дітьми, тримають їх на руках, колишують і т. д. Так себе поведуть і старші хлопчики ака. Уповні справляються з подібними завданнями і європейські чоловіки. Експериментально доведено, що психологічно підготовлені батьки охоче милуються немовлятами, відчувають фізичну насолоду від дотику до них і практично не поступаються жінкам у мистецтві догляду за дитиною. Проте це не виходить автоматично, само собою, а для того щоб скласти програми навчання батьківству, потрібно знати як нормативні очікування суспільства, так і переживання реальних чоловіків.

Надто важливі закономірності формування батьківської ідентичності. Про них багато і цікаво пишуть психоаналітики, але не всі їхні думки підлягають емпіричній перевірці. Народження дитини — важлива подія в житті будь-якого чоловіка, але переживається вона по-різному. У серії глибинних інтерв'ю із 40 американцями вдалося виявити 5 головних тем:

- порозумнішав, перестав бути дитиною, набув солідності — 45 %;
- зменшився егоцентризм, почав більше давати, ніж брати — 35 %;
- виникло нове почуття відповідальності — 32 %;
- виникла генеративність (за Еріксоном), турбота про передавання чого-небудь нащадкам — 29 %;
- психологічне потрясіння — 29 %.

Унікальне Гарвардське лонгітюдне дослідження, що тривало з кінця 1930-х — до кінця 1980-х років, об'єктом якого були *чотири покоління хлопчиків з однієї родини, виявило, що:*

- індивідуальний стиль батьківства залежить від минулого досвіду чоловіка, від того, яким був його батько;
- цей досвід передається з покоління в покоління, від батька до сина і далі;
- відповідальне батьківство надзвичайно благодотворне як для синів, так і для батьків. У передаванні батьківського досвіду присутні як наслідування (батько або дід як рольові взірці), так і критичне змінення негативного досвіду. На жаль, таких досліджень дуже мало.

Цінне джерело інформації про стилі батьківства — досвід самотніх батьків, яких на Заході значно більше, ніж в Україні. У короткостроковій перспективі розлучення завжди травмує дітей, але його довгострокові психологічні наслідки не настільки жалюгідні й необоротні, як думають письменники і журналісти. Правильна психологічна стратегія може істотно зменшити у дітей травму від розлучення.

Більш розвинена наука, зважаючи на різноманіття людей і їхнього життєвого досвіду, не займається оплакуванням “втраченої мужності” і закликами “повернути батька в родину”, а шукає конкретні методи подолання і мінімізації викликаних суспільним розвитком труднощів.

Багато філософів, фольклористів і психоаналітиків писали про іманентну жіночність української душі (або національного характеру). Вказується, що хоча влада в ньому належить батькові, у центрі українського сімейного світу, за яким дитина спрямовує свій світогляд, знаходиться мати. *Батько* — постать, швидше, символічна, реально всім розпоряджається мати, і діти її більше люблять. Такі узагальнення ризиковані. З одного боку, розподілення інструментальних і експресивних ролей на чоловічі та жіночі культурно більш-менш універсальне, з другого — батьківські практики всюди дуже варіюють.

Переоцінювання стабільності традиційних цінностей може завадити виявленню нових тенденцій розвитку, більш-менш такі самі, що в решті світу.

Перша з них — *ослаблення інституту шлюбу*. Частка позашлюбної народжуваності (на 100 народжених) зросла з 13,1 % в

1960 р. до 28,8 % в 2001 р., у 2003 р. вона склала 29,7 % загальної кількості немовлят. Ця тенденція не є винятково українською, вона виявлена навіть менше, ніж у деяких інших країнах, де відповідні цифри перевищують 40 %. Крім того, потрібно мати на увазі, що половина позашлюбних дітей визнається батьками, що свідчить про невинуватий характер відносин між ними. Проте все більше дітей виховується в сім'ях, де незареєстровані стосунки (у 1996 р. у них перебувало 14 % жінок від 20 до 24 років, а в 1999 р. — вже 17,4 %), і в неповних, здебільшого материнських, родин. Кількість шлюбів на 1000 населення зменшилася з 10,6 % в 1979 р. до 6,9 % в 2001 р. Зі збільшенням кількості розлучень (цей показник в Україні найвищий у світі), це призводить до зростання соціальної та психологічної відсутності батька.

В Україні в 2012–2013 роках відсоток розлучень сягнув 61 %. Кожен 8–9-й шлюб — громадянський. Від 52 % до 62 % розлучень припадає на молоді сім'ї. В 2012 р. було зареєстровано 278 тис. шлюбів, 50 % розлучень припадає на сім'ї з дітьми.

Помітно ослабшали і правила щодо народження дітей. З думками, що “обов'язок кожної жінки стати матір'ю” і “обов'язок кожного чоловіка виховувати дітей”, частіше погоджуються представники старших, ніж молодших поколінь. В уявленнях про справедливе розподілення сімейних функцій традиційні принципи змагаються з егалітарними, до того ж жорстокі взаємні обвинувачення чоловіків і жінок почалися ще в 1970-х роках. Реальне розподілення праці та відповідальності в родині, навіть міській, залишається, швидше, традиційним. Ролі тих, хто заробляє гроші і розпоряджається ними чітко розподілені між чоловіком і дружиною: він заробляє, вона витрачає. 80 % опитаних українців вважають заробляння грошей переважно чоловічою справою, але в той же час більше третини з них надають перевагу тому, щоб грошми розпоряджалися дружини.

Щодо піклування про дітей, то 81 % опитаних прагнуть розподілити його порівну (у США так вважає 90 %). На запитання “Чи здатна більшість чоловіків так само, як жінки, піклуватися

про дітей?” позитивно відповіли 65,6 % одружених жінок і 67,7 % чоловіків, негативно — чверть жінок і майже третина чоловіків. Хоча молодші чоловіки теоретично готові взяти на себе частину сімейних справ, ці зрушення відбуваються дуже повільно. Зважаючи на реальні витрати часу, гендерна нерівність у пострадянській родині навіть збільшилася.

Виховання, в якому бере участь кожний четвертий батько, нерідко залишається символічним, за винятком навчання дисципліни у дитини. Батьківський внесок коливається від 8,5 (допомога у виконанні завдань) до 1,9 % (догляд за хворою дитиною). Зазвичай, розповідаючи про прийняття рішень у родині, думки чоловіка і жінки часто розходяться: чоловіки кажуть, що більшість сімейних рішень приймається спільно, тоді як жінки перевагу надають собі. Це вказує на підвищені соціальні вимоги жінок і про те, що чоловіки цих вимог фактично не заперечують. У визначенні головного для нашої теми питання “Що дітям можна робити?” вирішальну роль чоловікам відвели тільки 8,7 % дружин і 8,2 % чоловіків.

Ще більше зменшується вплив батька, коли подружжя розлучається. За словами розведених батьків, тільки третина з них бачить своїх дітей досить часто і може якоюсь мірою займатися їхнім вихованням. Дружини оцінюють стан ще песимістичніше, заперечуючи будь-які відносини між батьком і дитиною вдвічі частіше. Майже така сама ситуація існує у Франції. Причина цього — не тільки і навіть не стільки в небажанні батька, скільки в настрої розлученої жінки. Лише 17 % опитаних жінок відповіли, що хотіли б більше контактів батька з дітьми, а 41 % вважають за краще відсутність таких контактів взагалі. Деякі розлучені батьки змушені відстоювати свої права на дитину в суді, причому, як правило, безуспішно.

Сутність батьківства

Досліджуючи проблему батьківства, замислимося, яке його значення з формальної точки зору і як воно втілюється в життя. *Серйозне та відповідальне ставлення до батьківства* полягає в наступному: робота над собою; підготування до ролі батька; ви-

бір дружини — матері своїх майбутніх дітей і постійна турбота про її розвиток; створення умов для народження дітей (створення родини); вибір найбільш слушного моменту для зачаття дитини; участь у зачатті; сприяння розвитку дитини в допологовий період; участь у пологах (дехто вважає, що батькові не обов'язково фізично бути присутнім під час народження дитини, але потрібна хоча б духовна підтримка під час пологів); участь у вихованні дітей, навчанні їхньому розумінню світу, поступовому входженню у світ дорослих; встановлення в домівці правил, що гарантують відчуття безпеки та стабільності; керування родиною аж до того моменту, коли дитина залишає батьків. Проте навіть тоді чоловік не перестає бути батьком, навіть більше, його подальший спосіб життя впливатиме на довірливе ставлення дітей і вірність його ідеалам. Неодноразово ми зустрічаємося з подружжям, які для “блага” своїх дітей планують розлучення “на потім”, коли діти підуть з родини. Вони справді думають, що тоді їхнє розлучення не зашкодить дітям і не усвідомлюють, що тим самим руйнують внутрішній світ своїх уже дорослих дітей і лишають нерозв'язаним питання про ієрархію цінностей, яку створювали протягом усього життя.

Таким чином, батьківство полягає не тільки в тому, щоб плодити й виховувати дітей, — це завдання, що вимагає зусиль протягом усього життя.

Батьківство можна розглядати в різних аспектах. Є так зване **біологічне батьківство**, коли батьком вважається той, хто біологічно брав участь у зачатті дитини. Здавалося б, оскільки біологія однозначна і не залежить ні від релігії, ні від політичних поглядів, то не повинно бути ніяких проблем з визначенням біологічного батьківства. Однак у житті все не так просто — людина не внесла безладдя у сферу статевого життя. Як наслідок, ми бачимо збільшення позашлюбних статевих зв'язків, найчастіше з випадковими людьми (не кажучи вже про “групові” розваги), іноді буває дуже складно визначити, хто є біологічним батьком дитини. Парадоксально, але медицині простіше не доводити батьківство. Інший сумнів щодо біологічного батьківства

з'являється через розповсюджену технологію штучного запліднення, коли користуються послугами анонімних донорів сперми, через що важко навіть визначити, хто є матір'ю дитини. Чи та жінка, яка дала яйцеклітину разом з усім генетичним матеріалом, або ж та, котра “дала напрокат” свою матку, виношувала протягом дев'яти місяців і народила дитину? Хотілося б відзначити, що перша з них буде “предком” дитини, а друга — рідною матір'ю. Але може з'явитися ще й третя мати — нянька... Безумовно, цих проблем ніколи не було б, якби людина своїми діями дотримувалася законів природи, а не ставила себе вище, намагаючись встановити свої закони. З погляду християнства — це спроба посісти місце Творця і узурпувати владу над природою.

Є ще **законне батьківство** — батьком є той, кому дитина приписана за законом. І, нарешті, за загальноприйнятими поняттями батько — це той, хто фактично піклується про дитину. Навіть за такого короткого огляду можна помітити, що, на жаль, у цій сфері легко все переплутати. Може виявитися, що одна людина є біологічним батьком, зовсім іншій людині законом приписані функції батька, а фактично виховує дитину третя. Звичайно, це впливає на формування особистості дитини.

Варто також вказати про **духовне батьківство**. Звичайно, першим духовним наставником має бути той, хто виховує дитину (не обов'язково рідний батько, це може бути, наприклад, чоловік, який всиновив дитину). Однак немає нічого поганого в тому, що парубок знайшов собі духівника поза родиною. Якщо такий духівник — людина певного духовного рівня, це може залишити позитивне відбиття на всьому подальшому житті вихованця. В ролі духівників особливим чином покликані бути духовні особи (священники та ченці).

І звичайно, не можна не згадати про теологічний аспект батьківства, про те, що Бог-Отець може бути зразком для кожного батька. На жаль, образ Бога-Отця в уяві сучасних людей значною мірою деформований. Сам Бог, звичайно, не може бути деформований, хоча б тому, що поняття нашого матеріального світу (форма, час і т. д.) Його не стосується. Проте більшість, навіть

віруючі люди, створюють для себе подобу Бога, відмінну від тої, якою зображає Його Біблія і повчання Церкви. Як наслідок, більшість відкидають цю карикатуру на Бога, яку самі ж і створили за своїм розумінням і для власної потреби, вважаючи, що відкидають дійсного Бога: “Якщо Бог такий, то я в Нього не буду вірити”. Нещасні, вони не знають, що Він не “такий”. Дійсного Бога, такого, який Він є, — втілення Всемогутності, Добра й Любові, — жодна розумна людина не відкидає.

Створити позитивний образ земного батьківства можна на прикладах святих отців. На перший погляд може здатися, що в Євангелії йдеться про них дуже мало, але треба замислитись над деякими словами: Бог-Отець довірив людським рукам цього молодого тесляра з Назарета Сина Божого, коли Він набув людської подоби. З усіх фрагментів, у яких йдеться безпосередньо про святого Йосипа, випливає, що він був людиною, яка завжди вміла бути на другому плані, а саме це і є найважливішою рисою справжнього батька. На прикладі святого Йосипа ми бачимо, як чудово можна виконувати батьківські функції, не будучи батьком у біологічному сенсі.

Отже, **батьківство** — це природне почуття, що спонукує чоловіка поводитися щодо своєї дитини (або дітей) відповідально. Існують два підходи до статевої ролі батька — традиційний і так зване “нове батьківство”. Традиційний підхід, обмежуючись розглядом біологічної ролі батька, означав відокремленість його від дитини, оскільки контакти з нею були тимчасовими та відстороненими порівняно з материнськими. Бажання чоловіка бути батьком, створити родину дослідники пояснювали тим, що чоловік, одружуючись, забезпечує собі багато прав і певний статус у суспільстві, яких позбавлені неодружені чоловіки. Ці права визначали наявність дітей, оскільки лише одруженим надавалося законне право мати їх. Діти розглядалися як такі, що мають цінність самі по собі, оскільки приносили емоційне задоволення й створювали почуття внутрішньої рівноваги; до бездітності ставилися негативно.

Традиційно батько піклувався про родину як про економічну одиницю, визначав сімейну політику, шлюбну стратегію, ви-

рішував питання спадкування, і відношенням батька до цих зобов'язань визначався його престиж (до цього ж він стояв осторонь від відносин “мати—дитина”). Бажання людини бути батьком ідентифікувалося з образом і поведінкою власного батька, але батьківство не передбачало щоденний догляд за дитиною і наступне її виховання. З середини ХХ ст. зміни становища жінки у суспільстві призвели до **“нового батьківства”**. Жінку вже не задовольняло замкнуте життя, обмежена певним колом сімейних справ, економічний інтерес змусив її зайнятися виробничою діяльністю. Жінка отримувала плату за свою працю і мала певну автономію. Така ситуація призвела до усвідомлення чоловіками своєї нової ролі, посилення їхньої відповідальності за родину і дітей. Американський соціолог Дж. Левін писав: “У новому понятті батьківства поступово починає зникати лінія, що розділяє сферу материнства від сфери батьківства, та демаркаційна лінія, яку провело суспільство, і глибоко засвоїли індивіди. За нового батьківства чоловіки почали усвідомлювати, що означає бути батьком, і робити для своїх дітей те, що завжди робили жінки”.

Соціологи часто користуються певними стереотипами, обережно висловлюючись про межі батьківської участі у догляді за дітьми та їхнім вихованням, при цьому вони зазначають про розбіжності між статтю, ніж спільність чоловічих і жіночих почуттів. Якщо традиційна роль батька була пов'язана з інститутом спадщини, то “нові батьки” усвідомили свою відповідальність за емоційний стан своїх дітей, що батьківська поведінка відбивається на поведінці дітей, на їхній особистості. Батьки все частіше беруть на себе відповідальність за моральне та інтелектуальне виховання дітей. Для більшості чоловіків бажання мати дітей є звичайною справою. Вони можуть ставитися до дітей як до джерела радості, задоволення, бачити в них майбутніх товаришів. Діти для чоловіків — наступний після одруження природний щабель у шлюбі. Однак “стати батьком” і “бути батьком” — не те саме, тому що перехід до активної виховної діяльності в чоловіків не пов'язаний автоматично з народженням дитини, багато чоловіків не усвідомлюють, що вони будуть залучені до щоденної кропіткої роботи по догляду за дітьми. На пробудження

батьківських почуттів поряд з індивідуальними рисами характеру чоловіка і міжособистісних відносин у родині впливає також і пам'ять про власного батька, залежно від того, чи приділяв він своєму синові увагу або був у родині стороннім спостерігачем. Більшість сучасних батьків, виправляючи помилки своїх батьків, хочуть бути емоційно ближчими до своїх дітей, однак погано те, що вони часто не знаходять зразків для своєї поведінки в тому середовищі, де вони виховувались. Правильне ставлення до дітей, жінок має формуватися з дитинства і підтримуватися все життя. У вихованні відносин до жінки найбільшу роль відіграє приклад батьків. Усі слова батька про повагу до жінки миттєво втрачають зміст, якщо він брутально ставиться до дружини. Не можна забувати і про потребу створювати чоловічий авторитет. Українці неприпустимо, щоб дружина, нехай навіть заслужено, критикувала при дітях дії батька, принижуючи його чоловічу гідність. Приклад батька в родині завжди впливає на формування в дітей образу чоловіка — чоловіка й батька. Син, залежно від цієї подоби, засвоює свою лінію поведінки, зокрема з особами протилежної статі; дочка бачить у ньому можливий ідеал майбутнього чоловіка або зарікається взагалі абиколи вийти заміж. Проблема підвищення авторитету батька в суспільстві пов'язана з тим, що в сучасній родині втратив значення авторитет, заснований на праві власності, а моральний авторитет, заснований на емоційному, духовному ґрунті, ще не знайдений. Водночас авторитет батька має бути тим стрижнем, на якому будується сімейна згода.

Батьківство як компонент чоловічої ідентифікації

Батьківство — універсальний і водночас наймінливіший і найпроблематичніший аспект маскулінності. Це стосується і соціального інституту батьківства (*fatherhood*), і конкретних батьківських практик (*fathering*), і чоловічої ідентичності, що містить образ Я.

Зважаючи на історико-етнографічні дані, батьківство, тобто наявність дітей, завжди вважалося обов'язковим показником "чоловічої чинності" і компонентом чоловічої ідентичності.

У більшості традиційних суспільств “справжній чоловік” не просто сексуальний, а той, який зобов’язаний мати родину та дітей, для яких він є захисником і годувальником. Неодружений, як правило, не вважався повноцінним зрілим чоловіком і не мав відповідного статусу, винятки становили духовні особи. Іноді символічні норми підкріплювалися фіскальними. Наприклад, у селах Царської Росії розміри земельного наділу залежали від кількості дітей. Водночас різні суспільства, залежно від способу виробництва, гендерного порядку й структури родини, диференціюють батьківські обов’язки.

На відміну від матері, для якої важливі всі її діти, *чоловіча культура чітко розділяє*: законнонароджених і незаконнонароджених (як би не визначалося це поняття) дітей.

У багатьох суспільствах батькам надається різна цінність і стосовно них встановлюються неоднакові обов’язки. Хоча конкретні батьківські практики та прихильності ніколи і ніде не були і не могли бути однаковими, нормативна маскулінність полягала у привілейованому становищі синів.

Залежно від структури родини і системи спадкування більшість суспільств надавали особливого значення первісткам, які мали не тільки біологічно продовжити батьківський рід, а й успадкувати ім’я, статус і майно батька. Однак саме зі старшими синами у батьків найчастіше виникали конфлікти. Фольклор багатьох народів віддає перевагу молодшим синам, які мали самостійно прокладати собі дорогу в житті, наділяючи їх розумом і хитрістю.

Хоча традиційна батьківська роль полягала у захисті і матеріальному забезпеченні дітей, на батька ніде не покладали обов’язків з безпосереднього виховання та догляду за дітьми. Як би не варіювали індивідуальні батьківські практики, ці функції вважалися жіночими, невластивими і непотрібними чоловікам. У багатьох народів (наприклад, Кавказу) існували суворі правила уникання, що полягали в обмеженні у спілкуванні батька з сином, особливо, проявляючи ніжність. Це зменшувало діапазон допустимих вербальних та емоційних контактів між бать-

ком і дітьми. У деяких культурах і станах було заведено віддавати дітей на виховання в чужі родини (наприклад, кавказькі атоли). З цим пов'язана і розповсюджена думка, що чоловік “за природою” нездатний доглядати за дітьми, хоча вона суперечить психологічним і антропологічним даним.

Найпоширеніший транскультурний архетип батьківства — образ відсутнього батька. У міфологічній свідомості батько, насамперед, персоніфікація влади, прабатько і вищий духовний авторитет, ці подання закріплюються і в масовій свідомості.

Залежно від особливостей того чи іншого суспільства, *нормативний образ батька містить у собі кілька іпостасей:*

- а) персоніфікація влади;
- б) годувальник;
- в) вищий дисциплінаатор;
- г) приклад для наслідування синові, а іноді безпосередній його наставник у військовій і суспільно-трудовій діяльності.

Саме за цими критеріями суспільство оцінювало міру батьківської успішності, на них заснована чоловіча самоповага.

Ускладнення структури і посилення впливу шлюбно-сімейних відносин викликало нові батьківські ролі та ідентичності, які раніше не знали або недооцінювали рідні (біологічні), названі, розведені, самотні, неповнолітні батьки і т. д. Ці категорії (наприклад, вітчимів) існували і раніше, але зустрічалися значно рідше, ніж зараз. Однак кожна з них має свої соціальні й психологічні проблеми. Що відчувають ці статуси і як вони інтегруються в чоловічу ідентичність?

Складну проблему становить символічне батьківство, яке полягає у вихованні свідомо “чужих” дітей. Цей інститут існує всюди і скрізь. Слова “батько” і “вчитель” дуже близькі за значенням: священнослужителів часто називають “батьками”. Потребна бути наставником, духовним гуру, вождем або майстром, який передає свій життєвий досвід наступним поколінням, іманентно властива зрілій маскулінності, і їй відповідає зустрічна потреба дітей і підлітків. У багатьох суспільствах і культурах ці

відносини інституціоналізовані, проте вони погано вписуються в сучасні формально-бюрократичні освітні інститути. Однак ці спроби блокуються:

а) низькою оплатою педагогічної праці, з якою чоловік, який поважає себе, не може погодитися (для жінок ця робота традиційна і тому хоча б не принизлива);

б) ідеологічною підозрілістю (“Навіщо ця людина займається не чоловічою роботою?”, “Чи не навчить він наших дітей чомусь поганому?”);

в) батьківськими ревнощами (“Чому чужий чоловік означає для моєї дитини більше, ніж я?”);

г) сексофобією і гомофобією, коли інтерес чоловіка до дитини автоматично викликає підозри в педофілії або гомосексуальності.

Насправді діапазон можливих *емоційних відносин між чоловіками й дітьми* дуже широкий. Для багатьох чоловіків спілкування і робота з дітьми психологічно компенсаторні; серед відомих чоловіків-педагогів минулого непропорційно багато холостяків і людей з несформованим сімейним життям. Але любов до дітей — не синонім педо- або ефебофілії; вона може задовольняти найрізноманітніші потреби, навіть якщо визначити їх не у “високих” (бажання поширювати щирі віру або наукову істину), а в свідомо знижених, егоїстичних термінах. *Один чоловік*, свідомо або несвідомо, шукає і знаходить у дітей емоційне тепло, якого йому бракує. *Інший* задовольняє свої владні амбіції: стати вождем і кумиром підлітків простіше, ніж здобути владу над дорослими. *Третій* отримує задоволення від самого процесу навчання та виховання. *Четвертий* сам залишається постійним підлітком, якому в хлоп’ячому суспільстві затишніше, ніж серед дорослих. У *н’ятого* гіпертрофовані батьківські почуття, власних дітей йому мало або з ними щось не виходить.

Хоч би там як, схоже, що більшість чоловіків чужих дітей виховують (тобто, сильніше на них впливають) успішніше, ніж власних. Чи тому, що наставництво захоплює, ніж буденне батьківство, чи тому, що не можна бути пророком у своїй батьківщині.

Аналізуючи літературу, складається враження, що символічне батьківство (наставництво) чоловіки цікавіше та успішніше здійснюють з хлопчиками, ніж з дівчатками. У хлопчикові чоловік бачить власну подобу і можливого продовжувача своєї справи. Хлопчики, своєю чергою, тяжіють до чоловіків, бачачи в них прообраз власного майбутнього і приклад для наслідування. Та й процес спілкування між ними зазвичай зумовлюється спільними інтересами і діяльністю, що відповідає класичному канону маскулінності та чоловічої неекспресивності. Навпаки, реальні батьківські практики (із власними дітьми) виявляються успішнішими з доньками, ніж із синами, і стосунки батька з донькою ніжніші. Донька нагадує чоловікові кохану дружину, він не ставить до неї завищених соціальних вимог, щоб вона реалізувала його нездійсненні очікування, і не сприймає її як суперницю. У відносинах батька і сина, як в усіх чоловічих відносинах, багато чого залишається невисловленим, бажана емоційна близькість блокується владними відносинами та завищеними вимогами з обох сторін. Чи вірно це, і якщо так, то наскільки і чому?

Усі зазначені вище глобальні проблеми актуальні для України. Більшість з них навіть гостріші, тому що загальні труднощі демографічної модернізації збільшуються соціально-економічною кризою перехідного періоду, а супутня йому хвиля консервативної свідомості перешкоджає тверезій соціальній рефлексії, підмінюючи її наївною моралізацією і закликами “повернутися” з важкого сьогодення в уявне прекрасне минуле.

Перша проблема, як видно з усіх соціологічних досліджень, — нереалістичні соціальні очікування, яким реальні батьківські практики не відповідають і відповідати не можуть. Більшість жінок очікують, і суспільство загалом це приймає, що чоловіки мають відповідати за матеріальне забезпечення родини. У той же час від батьків чекають активної участі у вирішенні побутових питань і вихованні дітей. Суперечливе поєднання традиціоналістичних і егалітарних принципів призведе до суперечок і взаємних обвинувачень між чоловіками та жінками, але як ці су-

перечності переломлюються в чоловічій самосвідомості, до того ж не “взагалі”, а за конкретними соціальними групами і когортами, невідомо.

Уявлення міських громадян про співвідношення батьківських і материнських функцій у вихованні дітей приблизно такі самі, як на Заході. Однак диференційованих даних, враховуючи стать, вік і сферу діяльності дітей, недостатньо.

Україна давно вже є “чемпіоном світу” за бездоглядністю. Це має об’єктивні причини: важкі демографічні наслідки двох світових воєн, високий відсоток дошлюбних запліднень, позашлюбної народжуваності і розлучень, скорочення шлюбів, величезна кількість ув’язнених тощо. Гострою проблемою є соціальне сирітство: безліч дітей виростають у дитячих будинках і на вулиці. У декількох кращих фільмах останніх років лунає пронизлива туга за відсутнім батьківським началом.

Як відсутність батьків, тим більше протягом кількох поколінь, впливає на нормативний образ і реальний стиль батьківства, що конкретно змінюється? Це питання не риторичне. Втрата чи відсутність батька — ніби психічна травма, що може стимулювати у хлопчика бажання стати хорошим батьком, щоб дати своїм дітям те, чого він сам не отримав. За масової бездоглядності, або внаслідок війни, або кількості розлучень психічна травма пом’якшується (“Я не один такий, багато хлопці ростуть без батьків!”), але одночасно можуть слабшати і психологічні стимули до батьківства. Справа не тільки у відсутності конкретного, рольового, зразка, а в мінливій системі цінностей. Аби зрозуміти ці процеси, потрібно проводити серйозні соціологічні та психологічні дослідження.

Оскільки авторитет батька в родині залежить від його позасімейної, соціо професіональної успішності, будь-які соціально-економічні безладдя, кризи, безробіття тощо, послаблюють статус чоловіка в родині та його самоповагу. В умовах панування авторитарної маскулінної ідеології ці труднощі переносяться особливо болісно, збільшуючи всі інші чоловічі проблеми. Одним із показників цього є надмірна чоловіча смертність.

Влада намагається вирішувати сімейні, як і всі інші, соціальні проблеми, переважно за допомогою адміністративних і фінансових засобів, однак вони малоефективні. Очевидна зміна акцентів спостерігається і в питаннях усиновлення: псевдодокументальні фільми про те, як лиходії-іноземці приватизують і вбивають “наших” дітей, відтворюють не стільки турботу про них, скільки закамуфльовану ксенофобію. А категорія “відповідального батьківства”, про яке багато говорять і пишуть на Заході, в українській публіцистиці практично відсутня. Хіба може бути інакше: адже це поняття тісно пов’язане з поняттям “відповідального сексу”.

Психологія батьківства має свій міфологічний ракурс.

У минулому батьківство часто трактували як вертикаль влади, на вершині якої стоїть Небесний Батько, а кожна вищестояща влада виступає як символічний батько нижчестоящої, яку вона породжує, наповнює, контролює, дисциплінує і спрямовує на шлях істини. Громадяни демократичних країн у політичному сенсі — сироти, вони не вважають своїх правителів батьками і готові, як би це не було важко, брати відповідальність за своє життя на себе. Люди звикли — зовсім безпідставно! — персоніфікувати державну владу як батьківське начало: “цар-панотець”, “батько народів”, “вождь і вчитель” тощо. Аби стати дорослими, нам потрібно осиротіти і зрозуміти, що держава не починає, не годує та не виховує своїх підданих, а тільки контролює їхню поведінку, причому не стільки в їхніх власних інтересах, скільки в інтересах панівного класу. Потреба в Батькові як Вожді й Учителі — свідоцтво соціально-політичної незрілості, що несумісна з розвиненими демократичними інститутами. У цьому сенсі відповідальне батьківство — потенційно антитоталітарна і антиавторитарна стратегія.

Про долі батьківства міркують не тільки чоловіки, а й жінки. Середньостатистичний чоловік недостатньо рефлексивний, йому часто здається, що гендерна самокритика робить його слабшим і принижує чоловічу гідність, що перебуває самі знає де. Але розмивання чоловічої ідентичності, зокрема батьківства, боляче б’є і по жінках. Сучасні жінки зі змінним успіхом конку-

рують з чоловіками в усіх сферах суспільного життя, чого раніше не було й бути не могло, що створює для чоловіків нові проблеми. Проте жінка як дочка, дружина і мати кровно зацікавлена у збереженні чоловічого начала і може брати участь у відповідних дискусіях. Тільки не треба затримуватися на взаємних обвинуваченнях. Питання “Хто винний?” у науці так само неконструктивне, як і в політиці.

3.2. Модель батька як вихідна позиція виховання молодого покоління

Стереотип “Хороший батько — той, який добуває та годує. Йому нема коли відволікатися на всілякі дрібниці на кшталт ігор з дітьми, дитячий лепет та сльози через будь-які дрібниці” — один із найпоширеніших. Навіть якщо хлопчиком ви заприсяглися, що, на відміну від батька, ніколи не уразите своїх дітей жорстокістю та неухважністю, будьте готові до того, що клятву цю ви порушите, і не один раз — допоки ви не станете батьком у повному розумінні цього слова.

Очіма малюка. Перший крок до батьківства — розуміння, хто ми є насправді в очах наших дітей. В уяві малюка його батько — Великий. Не тільки дитячі психологи знають, що для кожної дитини її батько найсильніший, найвищий, найсміливіший: “Мій тато дістає до стелі!”, “А мій сильніший за всіх, навіть сильніший за лева!”, “Зате мій тато може перемогти сто бандитів, ні, навіть сто, і ще сто!”. У цих дитячих перебільшеннях є все — і наївна віра у винятковість людини, яку називають батьком, і дитяче захоплення татом-супергероем, і свята впевненість, що тато — найнадійніший захист від усіх страхів та небезпек у світі.

Кожного дня малюк очікує як дива повернення батька з роботи. Навіть якщо вашому малюку кілька тижнів від народження, все одне батько для нього — втілення сили та могутності. Здавалося б, навіщо цій крикливій істоті батько-супергерой? Чи він розуміється на чоловічій силі? Проте американський педіатр Беррі Бразелтон встановив, що вже на третьому тижні дитина реагує на появу батька особливо — вигинає плечі, підіймає брівки, начебто готується до гри. А матері, які скаржаться на кишко-

ві коліки, що турбували їхніх малюків перші місяці, помічали, що опинившись на батьківських руках, крихітна людина відразу замовкала. Татова долоня на лобику була кращим заспокоїливим засобом, і до речі, снодійним.

Батьківська команда. Сучасні психологи спростували міф про те, що у батька, на відміну від матері, відсутній батьківський інстинкт. Інстинкт турботи про дітей однаково належить усім, незалежно від статі.

Погляньте на молодого батька, який вперше бере на руки немовля: його рухи точні та впевнені, хоча він, звичайно, хвилюється. Йому не потрібно пояснювати, як ставитись до малюка — він сам інстинктивно робить все як потрібно. Зруйнована ще одна теорія — З. Фрейда і Дж. Боулбі, — що діти відчують потребу тільки до матері. Нічого подібного — малюк любить усіх, хто постійно присутній в його житті, і все ж між поведінкою батька та матері є суттєва різниця. Матері посміхаються малюкам частіше, батьки ж намагаються брати їх на руки. Чоловіки активніше розважають малечу, частіше забавляють звуками, надають перевагу фізичним іграм. Матері, граючись з малечою, більше з ними розмовляють: розповідають про іграшки, нові предмети. І в таких дрібницях полягає колосальний зміст: дитині будь-якого віку необхідна батьківська команда — і тато, і мама. Кожен робить те, що не під силу іншому.

Почніть з самого початку. Ми не народжуємося з любов'ю до наших майбутніх дітей, і любов ця не пробуджується від факту народження дитини на світ. Кен Кенфілд, засновник та президент Національного центру батьківства США, дуже точно відзначив: “Любов до малюка народжується саме тоді, коли починаєш щось робити. Милування дитиною може наповнити вас радістю, але близькість та любов буває лише від справжньої турботи”.

Якщо молодий батько з першого дня життя малюка не турбується про нього, буде вважати для себе необов'язковим складний ритуал догляду за малюком (з будь якої причини — через небажання втручатися у священні стосунки між матір'ю та дитиною, побоювання зробити щось не так, зайнятість на роботі), він втратить неабияку частину радощів батьківства у майбутньому. Його

місце в житті дитини поступово займуть інші люди, а повернути свої позиції пізніше дуже важко, часто, неможливо.

На жаль, багато матерів та бабусь усіляко оберігають татусів від клопотів з малечою. Їм чомусь здається, що чоловік все робить не так, як потрібно: може кинути малюка, налякати, застудити... Що у цьому випадку робити батькові? Мабуть, намагатися пояснити родині, насамперед дружині, що це його дитина, настільки ж, як і її. І батько не гірше за матір відчуває свою дитину та знає, що для неї добре.

З іншого боку, молоді татусі самі частенько поглядають на “процес” з боку, побоюючись, що метушня з пелюшками, пляшечками, брязкальцями позбавлять його іміджу справжнього чоловіка. Що ж, якщо їм важко побороти ці забобони, нехай візьмуть на себе більш “чоловічі” обов’язки.

Чоловічі справи. Під час догляду за малюком є справи, в яких без участі чоловіка важко обійтись. Наприклад, сильні татусеві руки не можна замінити під час купання, батькові легше впоратися з коляскою під час прогулянок. Чоловіча холонокровність чудово діє на малюка, який почав вередувати під час відвідин лікаря. Татусі сміливіше та спокійніше займаються з дітьми гімнастикою, раннім плаванням, масажем. Забезпечити безпеку дитини вдома — теж батьківська справа. Батько, який розуміється у техніці та всіляких конструкціях, мабуть, краще за маму може обирати та купувати такі речі, як коляска, ліжечко, стільчик для годування, складні іграшки, спортивний комплекс тощо.

Ази батьківства. Батьківство можна порівняти з бігом на довгу дистанцію. І тут і там потрібно вміти розподілити сили, мати натреноване серце та величезне бажання дійти до кінця. Кількість батьків, які не осилили дистанцію, вражає. Усі вони тішили себе надією увійти в життя своїх дітей, коли ті досягнуть “зручного” віку — і діти, з притаманною їм швидкістю, роками промайнули поруч, поповнюючи лави безбатьківщини, не очевидної, але прихованої. Впевнено пройти дистанцію батьківства можуть лише ті, чия турбота про дітей ґрунтується на трьох китах — участі, постійності та обізнаності.

Участь. Майкл Ламб, дослідник департаменту здоров'я США, вважає, що участь батька в житті дитини зумовлюється, по-перше, мірою його зайнятості в житті (батько намагається якомога частіше бути разом з дитиною, чим би він не займався, чи то ігри, чи спорт, чи якась посильна праця вдома та ін.), по-друге, доступністю дитини (вона має відчувати, що будь-якої миті може розраховувати на батька), і, нарешті, відповідальністю за сина чи доньку (готовий без коливань пожертвувати своїми інтересами заради благополуччя дитини).

Постійність. Дитині добре тільки в атмосфері стабільності. Постійність батька — це його присутність (якщо батька немає вдома, він все одно контролює ситуацію в родині і завжди пам'ятає про свого малюка), дотримання розпорядку (дитина потребує впевненості, що ввечері, після роботи, тато обов'язково повернеться до неї, вранці вони разом поснідають, а в суботу будуть разом гратися; будь-які порушення заведеного порядку сприймаються дитиною як крах світу), стійкий характер (неврівноважений батько завжди загадка для малюка: чи в доброму гуморі він буде сьогодні).

Обізнаність. Обізнаність батька буває загальною (він знає про потреби дитини, про те, що діється з нею в період дорослішання, про фізичні та інтелектуальні можливості в різні періоди цього життя) та особливою (батькові відомі унікальні особливості дитини, він обізнаний про події її життя).

Якщо ці **три основи батьківства** присутні з самого початку в житті чоловіка, у якого з'явилася дитина, він легко впорається з щоденними труднощами виховання без спеціальних книжок та порад психологів. Справжня близькість з дитиною підкаже йому найвірніший шлях — завжди і в усьому.

Характеристики типових моделей батьківської поведінки

Батько-педант. Він вимагає, щоб домівка була зразком порядку й дисципліни. Батьківство полягає, на його думку, у вимозі дотримуватися низки правил, що сприятимуть успіху в дитини. Йому бракує віри у своїх дітей, він не дозволяє їм приймати самостійно рішення, що стосуються важливих моментів

їхнього життя. Йому також бракує віри в Бога, і все перебуває під його контролем. За такого виховання діти найчастіше ростуть бунтівниками або ж їхня воля ламається, внаслідок чого ламається й життєвий стрижень. Відсутність емоційної підтримки з боку такого батька призводить до того, що дитина перестає усвідомлювати свої почуття і не вміє їх виявляти, внаслідок чого виникають затяжні неврози і патології психіки.

Вірний батько. Цей батько лояльний. Він каже: “Мої діти для мене — понад усе”, і такої думки навіть перед низкою тих вимог, які ставить до нього суспільство. Такі батьки несучасні, певніше, тільки здаються такими. Вони весь час ніби “тренують батьківство”, серйозно працюють над тим, щоб залишатися близькими своїм дітям. Вірний батько довіряє Богу те, що сам він контролювати не може.

Безтурботний або байдужий батько. Діє за принципом: “Я вас не залишаю”. Він розписується у своїй повній безпорадності перед вихованням власних нащадків. Якщо дитина щось запитує в нього, він зазвичай відповідає: “Запитай у мами”, або “Відчепись”. Є різні варіанти безтурботності, залишення своїх нащадків без піклування, але всі вони зводяться до одного: батько думає (а іноді й каже): “Я вас породив, матеріально забезпечую — цього досить. Можете мені й за це спасибі сказати”. Лише іноді він приходить до думки, що потрібно було б щось змінити у ставленні до родини та дітей. Він не усвідомлює, що існують принципи батьківства, йому потрібно змінити стиль своєї поведінки та навчитися новому. Він — ваш син. Вона — ваша дочка. Чи визнаєте ви їх своїми? Чи дасте ви їм своє ім'я? Чи оголосите ви їм і всім іншим, що у вас спільне майбутнє? Наші діти потребують визнання, щоб ви проголошували їх своїми. Звертання до дітей “Ви мої” і світу “Вони мої” — це перший етап батьківської присвяти. Це допоможе дитині відчувати приналежність, спорідненість та захищеність. Як важливо говорити дитині: “Ти — мій син, ти — моя дочка...”.

За рівнем знання своїх дітей батьків можна класифікувати за такими категоріями

Батько нав'язливий. Він говорить про себе, що бере участь в усіх подіях життя дитини і може не дозволяти дітям жити самостійно. Втручання такого батька може заважати розвитку особистості, гальмувати її.

Проникливий батько знає, які події відбуваються в житті дитини і як вони сприймаються нею. Він може навіть зрозуміти, як саме події витлумачуються маленькою людиною. Він стоїть осторонь, але завжди наготові: якщо з дитиною відбуватимуться негативні зміни, він завжди вчасно втрутиться.

Обізнаний батько. Батьки цього типу добре взаємодіють зі своїми дітьми, щоб знати їхні потреби, характер події, що відбувається з ними. Вони знають, що роблять їхні діти в конкретний момент, які вони з однолітками.

Невпевнений батько знає, що відбувається в житті дітей, але неконкретно. Такий батько не знає подробиць життя дитини і напевно чи назвав би імена друзів.

Незнаючий батько. Повністю відсторонений від власної дитини, не знає про її життя майже нічого: що відбувається в школі, з друзями, в особистому житті. Не в змозі зрозуміти унікальність своїх дітей і не знає, що очікувати від них у певний період розвитку. Такий батько живе у світі, відокремленому від світу його дітей.

Хороший батько прагне пізнавати своїх дітей для того, щоб не тільки допомогти розкрити природні таланти, а й захистити під час небезпеки. Така дитина може бути довірливішою, ніж інші діти. Ця особливість може бути її сильною якістю, а може виявитися недоліком, коли на шляху їй зустрінуться люди розпусні, які захочуть цим скористатися.

Аспекти формування моделі батьківства у молодого покоління

Сімейне виховання — складова процесу виховання молодих поколінь, яка поєднує як цілеспрямовані дії батьків, так і стихійний вплив сім'ї. Останній полягає в неусвідомленому, неконтрольованому впливові (манера поведінки, звички, спосіб життя тощо), який регулярно повторюється і підсвідомо впливає на

дитину. Тому, сімейне виховання — це не тільки цілеспрямований виховний вплив на дитину, а й уся система внутрішньосімейної взаємодії, яка формує цінності, орієнтації, систему потреб, інтересів, звичок, поведінку дитячої особистості.

Сімейне життя складається із значної кількості типових моментів — “ситуацій”: сніданок, повернення з роботи, школи, спільний перегляд телепередач, обговорення новин, сімейні свята, зустрічі друзів, спільна екскурсія, вирішення конфліктів тощо. Сучасна психологія (Б. Величковський) виявила наявність у свідомості людей своєрідних “типових сценаріїв”, зокрема й сімейних. Саме ці типові сценарії застосовуються членами родини у конкретних ситуаціях.

Дослідження також вказують на помилковість широко розповсюдженої думки, ніби уявлення індивіда про ту чи іншу ситуацію формується в той самий момент, коли він з нею зіштовхується. Навпаки, вже наявний до моменту виникнення такої ситуації сценарій її розвитку значною мірою визначає те, як він її сприйме, якими будуть його подальші дії і поведінка. У цьому плані заслуговує на повагу підхід, запропонований Е. Берном для пояснення цього феномену.

Звертаючись до вивчення згаданих явищ, зазначається, що індивідуальне планування займає у житті людини вагоме місце, і, за певних умов, може призвести до виникнення інцидентів. І хоча такі інциденти, на перший погляд, здаються випадковими (як їх найчастіше сприймають учасники ситуації), уважний погляд допомагає виявити їхню відповідність певним схемам, які можна класифікувати, і які мають низку певних закономірностей. Ці закономірності не проявляються, поки відносини між людьми перебувають у стані розвитку. Однак, коли один із учасників цих відносин починає поводитися не за правилами, він викликає негативну реакцію, тобто виникає інцидент. Таку послідовність транзакцій, що полягає в індивідуальному плануванні, Е. Берн називає іграми, визначаючи, що різні варіанти тієї самої гри можуть протягом кількох років бути основою сімейного життя.

Як наслідок, процес виховання дитини полягає у навчанні її тому, як саме і в які ігри треба грати. Наскільки добре дитина навчиться грати залежить те, як вона зможе скористатися наданими можливостями; від цього залежить і її поведінка у тих ситуаціях, в які вона може потрапити. Однак батьки майже не звертають увагу на проблему ігор, які є основною структурою емоційної динаміки внутрішньосімейних взаємовідносин і яким діти навчаються вже з перших місяців життя через власні переживання.

Більшість людей, крім того, ще має у підсвідомості свій життєвий план, або, як його називає Е. Берн, “сценарій”, згідно з яким вони структурують триваліші, ніж у грі, проміжки часу. **Сценарій** — це життєвий план, який поступово розгортається, започаткувавшись у ранньому дитинстві, переважно під впливом батьків. Сприймання цього впливу (за Е. Берном, “батьківського програмування”) зумовлено трьома основними причинами. *По-перше*, він визначає життєву мету, яку, інакше, дитині довелося б шукати самій. *По-друге*, “батьківське програмування” дає дитині прийнятний засіб структурування свого часу (тобто засіб, прийнятний для її батьків). *По-третє*, дитині треба показувати, як слід поводитися, як робити ті чи інші речі. Програмуючи життя дітей, батьки передають їм свій досвід, усе те, чому вони навчились (або вважають, що навчились). Хоча за таких умов результат є, певним чином, передбачувальним, дитина може обрати власний сюжет життєвого сценарію.

Відомо, що чимало дітей у ранньому віці будь-що хочуть бути схожими на своїх батьків. Це бажання впливає на їхні життєві сценарії, але іноді спричиняє труднощі у взаєминах між дорослими і дітьми.

В ієрархії складових технології виховання важливе місце посідає приклад – метод педагогічного впливу, коригування свідомості та поведінки, стимулювання й гальмування діяльності, спонукання особистості до саморегуляції, самостимуляції і самовиховання. За науковим визначенням, приклад — це “спосіб впливу, що переростає у самовплив у результаті засвоєння дитиною морально-естетичної привабливості ідеалу, образу”.

Дітям, особливо молодшого й підліткового віку, притаманна властивість ототожнювати себе з певною особистістю. Нею можуть бути герої улюблених книг, кінофільмів, а також реальні люди, поведінку, вчинки, манери яких дитина прагне наслідувати. Вона уважно спостерігає за дорослими, насамперед за батьками. Перші уявлення про справедливість, честь, обов'язок дитина отримує не стільки з їхніх слів, скільки, споглядаючи за справжніми вчинками. Ще С. Полоцький, відповідаючи на запитання: “Звідки у гарних батьків погані діти?”, писав: “...щасливі батьки, добropорядне життя яких — приклад для благочинності дітей, дзеркало для виправлення і зразок гарних справ. Нещасливі ж батьки, які спокушають своїх дітей поганим життям; ці люди є більше дітовбивцями, ніж батьками, адже що найгірше, те породжують, а краще вбивають...”.

Отже, поведінка батьків є одним із факторів успішного виховання дітей. Дорослі щоденним власним прикладом прищеплюють дітям свої стереотипи свідомості та поведінки, в чому, по суті, й полягає сутність будь-якого виховання. Розвиток дитини, значною мірою, визначається змістом і цільовими принципами батьківського прикладу, який полягає в діях, вчинках певних ціннісних починань, що виражають ідейну і моральну позицію особистості. Батьківський приклад є, певною мірою, формою передавання соціального досвіду старшого покоління молодшому, важливим елементом складного механізму соціального наслідування. Діти майже дзеркально відображають смаки дорослих, їхні духовні запити, емоційний мікроклімат сім'ї, адже батьківський приклад є для дитини першим соціальним зразком, на який вона орієнтується і завдяки якому оволодіває формами і сутністю людських відносин. Перші уявлення, як правило, найсильніші, вони залишаються на все життя. Не менш суттєвим є те, що діти постійно орієнтовані на батьків, відтворюють і засвоюють їхній спосіб дій, манери, звички, нахили, а підростаючи, беруть за основу спосіб думок батьків, їхнє ставлення до людей.

До цієї особливості розвитку дитини привертає увагу доктор психологічних наук І. Бех, наголошуючи на важливості харак-

теристики внутрішньосімейного буття для формування внутрішнього світу дитини і зовнішньої поведінки. ***Серед основних якостей, що мають передаватися від батьків дитині власним прикладом, він виокремлює:***

- цінність позитивного емоційного стану сім'ї (встановлення атмосфери радості);
- цінність моральної любові дитини до людей (уміння сприймати себе не ізольовано від навколишнього світу, а як його невід'ємну складову);
- цінність поваги дитини до людської особистості (набуття загальнолюдських духовних цінностей);
- цінність гуманізму сімейних стосунків (безкорислива любов до дитини, розвиток у неї високої самосвідомості);
- цінність бережливості дитини (забезпечення бережливого ставлення до світу речей, рослин, тварин);
- цінність відповідального вчинку дитини (усвідомлення важливості діяти певним чином без очікування будь-яких зовнішніх впливів);
- цінність творчої активності дитини (розвиток свідомої творчої активності, самостійності).

Як правило, сприйняття і засвоєння способу життя батьків здійснюється на рівні наслідування, адже “наслідування є найхарактернішим засобом пізнання діяльності дитиною”. Воно може здійснюватись як у формі неусвідомленого копіювання, так і усвідомленого відтворення зовнішніх рис поведінки, дій і вчинків людей. У дітей раннього віку наслідування має неусвідомлений характер і полягає у формі простого копіювання життя батьків, за яким вони постійно спостерігають. З дорослішанням дітей, наслідування видозмінюється і набуває усвідомленого характеру.

Сила впливу батьківського прикладу залежить від характеру відносин, емоційних контактів, які склалися між старшим і молодшим поколінням. Якщо в родині панує деспотизм, нав'язування батьком і матір'ю своєї волі й думки без урахування інтересів дітей, то спрямування на наслідування суттєво послаблюється. І навпаки, готовність до сприйняття прикладу реалі-

зується більшою мірою, якщо спілкування з дітьми будується на основі доброти, порядності, поваги.

Проведені дослідження засвідчують, що майже третина із 100 опитаних сімей стикаються з серйозними і 46,9 % з частковими труднощами у вихованні дітей. Аналіз причин, вказаних **батьками труднощів**, дозволив виокремити такі: матеріальні нестатки, брак часу, відсутність спеціальних знань щодо виховання сучасних дітей, погані житлові умови, негативний вплив неформальних груп, відсутність допомоги з боку школи. Така причина, як несприятлива ситуація в сім'ї, була вказана тільки у 6 % випадків.

Додаткове вивчення останнього питання виявило, що більшість сімей (65 %) загалом стабільні, мають сприятливі умови для належного виховання дітей; близько 17 % — загалом стійкі, але для них характерно не зовсім сприятливі умови і 18 % сімей — конфліктні або перебувають у стадії розлучення.

Батькам притаманна деяка ідеалізація власних дітей, тому вони намагаються дещо притупити проблеми, які виникають в родині у зв'язку з вихованням. Так, на наявність повного взаєморозуміння між дорослими і дітьми вказали 35 % респондентів. Однак і в інших сім'ях не схильні драматизувати свої взаємини з дітьми (на існування повної конфліктності вказало лише 3 % сімей).

З-поміж основних причин конфліктів між батьками і дітьми найчастіше зустрічаються такі, як невдоволення дітей навчанням у школі, невдоволення батьків становищем дозвілля дітей, грубощами, відмовою допомагати вдома, вибором друзів, надмірними вимогами щодо різних покупок. Щодо такого аспекту як нерозуміння дорослими інтересів і прагнень дітей, то більшість батьків (89,9 %) вважають, що в них немає конфліктів з цього приводу.

Для формування гармонійних взаємин батьків і дітей важливе значення має їхня спільна діяльність. Спостереження, проведені в цьому напрямі, засвідчують, що спільною діяльністю займаються ті родини, які живуть у сільській місцевості (майже

95,6 %), що пояснюється умовами життя, традиціями, потребою в допомозі з боку дітей (додаткові робочі руки). Варто зазначити, що стан видів діяльності, частота залучення до неї дітей зростають у міру дорослішання дитини, набуття нею практичного досвіду. Поза суто трудовою сферою можна назвати такі форми спільної діяльності, як читання, виконання домашніх завдань (особливо у молодшому шкільному віці).

Звуження кола спілкування, спільних занять, їхня однаковість збіднюють виховний потенціал сім'ї, негативно позначаються на внутрішньосімейних відносинах. Опитування дітей 12–13-річного і 15–16-річного віку дозволили виявити основні типи взаємовідносин дорослих і дітей у родині. Так, 25,3 % молодших підлітків і 16,7 % юнаків охарактеризували свої стосунки з батьками як “дружні”, “добрі”; 19,5 % підлітків — “довірливі”, старші діти не вказали на таку ознаку; “конфліктною” вважають ситуацію в своїй сім'ї 15,6 % підлітків і 51,2 % — учні старших класів. На відсутність будь-якого взаєморозуміння вказали, відповідно, 31,5 і 32,9 % дітей.

За наведеними даними, невдоволення дітей своїми відносинами з батьками досить високе, що потребує пильної уваги до цієї проблеми і підтверджується результатами інших досліджень. Так, на запитання щодо прагнення мати в майбутньому сім'ю, схожу на батьківську, 65,9 % дітей підліткового і 23,9 % старшокласників дали позитивну відповідь, вважаючи свою теперішню сім'ю зразком для себе, відповідно, 26,7 і 41 % респондентів не бажають цього ні в якому разі. До того ж треба зауважити, що питома вага в позитивних відповідях як на попередні, так і на останнє запитання, припадає на сільські сім'ї або ті, які проживають у приміській зоні.

Отже, варто відзначити, що на думку батьків, саме вони здійснюють основний виховний вплив на дітей, певне значення має також вплив неформальних об'єднань і кінопродукції, а вплив книжок і школи розцінюється ними як незначний. Також можна припустити, що батьки здебільшого розуміють виховання, як цілеспрямований процес впливу на дитину (для виховання варто

обрати певний проміжок часу, відповідні методи). Водночас вони недооцінюють виховного впливу повсякденного життя сім'ї, значення власної поведінки, звичайного родинного спілкування, не розуміючи, що саме повсякденний вплив зумовлює вироблення у дитини на неусвідомленому рівні певних стереотипів поведінки, які, своєю чергою, визначають не тільки окремі звички та життєві принципи, а й значною мірою впливають на вироблення дитиною стилю майбутнього життя.

Отже, різні стилі догляду, спілкування, взаємодії батьків з дітьми сприяють розвитку та закріпленню певних особливостей дитячої поведінки і характеру, визначають напрям розвитку самосвідомості. З огляду на це, найголовнішим показником сприятливості батьківсько-дитячих взаємин є їхня адекватність, що означає тотожність, достатню відповідність можливостям, здібностям, індивідуальним особливостям дитини. Прийняття дитини такою, якою вона є, з її своєрідністю природженого темпераменту, характеру, що формується, особливостями особистості, що розвивається, неодмінно визначає адекватні уявлення про неї та способи поведінки.

Звідси випливає, що оптимізація виховної ролі сім'ї у сучасних соціально-економічних умовах — одне з найважливіших завдань суспільства, всіх його соціальних інститутів, психопедагогічної науки.

3.3. Батьківське ставлення та його вплив на формування чоловічої ідентичності

Батьківське ставлення — “це особливий феномен, який поєднує емоційні переживання та почуття, пов'язані з дитиною, поведінкові стереотипи, що проявляються у спілкуванні та поводженні з нею, особливості її сприймання та розуміння”. У ставленні батьків до дітей акумулюється вся система внутрішньосімейних відносин, у них виявляються особливості подружніх відносин, стосунки дорослих зі своїми батьками, зовнішні соціальні зв'язки сім'ї та ін.

Відомо, що почуття симпатії відіграють значну роль у виховному процесі, адже виховання — це важка праця, яка, значною

мірою, зумовлена батьківською любов'ю, ставленням, тим, що благо дитини для них важливіше, ніж власне. Тому порушення почуття симпатії у батьків може спричинити негативні наслідки, порушити процес педагогічного виховання.

Заслуговує на увагу **класифікація основних стилів батьківської поведінки**, запропонована доктором психологічних наук І. Дубровіною. Досліджуючи методи впливу батьків на дітей, які виявляють негативні емоції, вона виокремила такі з них.

“Командир-генерал”. Цей стиль заперечує можливість будь-якої альтернативи, такий батько прагне тримати всі події під жорстким контролем, заперечує найменший вияв негативних емоцій. Зразок взаємин з дитиною (*“Зупинись!”*, *“Схаменись!”*) зазвичай викликає у неї образу, бажання заперечувати і проявляти жорстокість. В основі ставлення — батьківська переконаність у тому, що всі права належать йому. Основні засоби впливу — накази, команди і погрози, спрямовані на всебічний і повсякчасний контроль.

“Батько-психолог”. Деякі батьки виступають у ролі психолога і намагаються аналізувати проблему, що виникла. Це виявляється в тому, що дорослі ставлять численні запитання, спрямовані на розпізнавання, інтерпретацію та оцінювання подій, вчинків, вважаючи, що таке право допоможе володіти *“вищими знаннями”*. Батько-психолог повсякчас прагне пізнати всі деталі, що повністю позбавляє дитину бажання виявляти свої внутрішні почуття.

“Суддя”. За такого стилю дитина вважається винною ще до винесення рішення. Єдина мета, яку переслідують батьки-судді — довести правомірність власної позиції.

“Священик”. Подібний стиль наближається до менторства. Повчання переважно зводяться до моралізування з приводу того, що відбувається. Усі висловлювання батьки зазвичай починають словами: *“Ти повинен...”*, або *“Ти не повинен...”*, вважаючи, що таке ставлення забезпечить формування у дитини тільки *“правильних”* почуттів.

“Цинік”. Батьки-циніки, як правило, переповнені сарказмом, намагаються в той чи інший спосіб принизити дитину. Вони де-

монструють свою перевагу за допомогою відчуження того, що відбувається.

Деякі порушення виховання пов'язані з дорослішанням дитини і побоюванням батьків у зв'язку з цим процесом втратити свої позиції та авторитет. У реальному житті це виявляється у наданні переваги дитячим якостям, створенню ролі “маленької дитини”. Спостерігаються намагання батьків ігнорувати сам факт дорослішання сина чи доньки, в яких з підвищеною увагою культивуються такі дитячі якості, як безпосередність, наївність, грайливість. Для таких батьків дитина залишається “ще маленькою”, що знижує рівень вимог до неї, створюючи потураючу гіперпротекцію.

Причина емоційного відторгнення, жорстокого ставлення нерідко полягає в тому, що в дитини батьки немов би бачать риси характеру, наявність яких вони відчують, але не визнають відкрито у самих себе. Це може бути агресивність, схильність до лінощів, потяг до алкоголю, негативізм, нестриманість. Намагаючись подолати такі (справжні чи надумані) якості дитини, батьки одержують від цього емоційну вигоду для себе, нав'язуючи сину роль “невиправного”, “хулігана” тощо. Такі дії допомагають батькам вірити, що в них подібні якості відсутні. Батьки багато й охоче розповідають про свою непримиренну і постійну боротьбу, про різні заходи і суворі покарання, до яких вони вдаються. Водночас у їхніх висловлюваннях виразно простежується впевненість, що ніякі намагання не допоможуть, адже дитина “за своєю вдачею” така вже є і виправити її просто неможливо.

Крім зазначених типів у психо-педагогічній літературі описується ставлення батьків до дітей, що визначають конкретні способи взаємодії з ними: прийняття (неприйняття) дитини, взаємодія (уникнення) контактів, визнання свободи дій — надмірна вимогливість, повага до прав кожного в сім'ї — надмірне обмеження свободи.

Свого часу О. Карбіков, досліджуючи прогалини у сімейному вихованні, ґрунтуючись на особливості ставлення батьків до дітей, виокремив його негативні види, а саме: “Гіпоопіка”, “Попелюшка”, “Кумир сім'ї”, що означає такі типи **ставлення до дітей**.

1. *Відторгуюче*. Його сутність полягає або в надмірній вимогливості, жорсткій регламентації і контролі, або в недостатньому контролі, що ґрунтується на самовпевненості, самозаспокоєнні та безтурботності.

2. *Гіперсоціалізуюче*. Виникає внаслідок стурбованості, тривожної удаваності батьків щодо здоров'я дитини, її соціального статусу, престижності, успіхів у навчанні тощо. Ці якості батьків виявляються в надмірній заклопотаності майбутнім своєї дитини.

3. *Егоцентричне*. Спостерігається в сім'ях з низьким рівнем відповідальності, коли дитині нав'язується уявлення "я — великий" як самонав'язуючі цінності для оточуючих.

Суперечності у вимогах до дитини зумовлюють формування у неї відчуття власної неповноцінності, хиткості життєвих відносин, виникнення нереальних принципів.

У психолого-педагогічній літературі відомий також тип порушення взаємовідносин між старшими і молодшими членами сім'ї, який дістав назву *розширення сфери батьківських почуттів*. Він виникає найчастіше за умов, коли подружні відносини між батьками через певні причини порушуються — це може бути розлучення, смерть одного з батьків. Нерідко мати (батько), самі того не усвідомлюючи, прагнуть, аби дитина стала для них чимось більшим, ніж просто дитиною. Коли вона досягає підліткового віку, побоювання перед її самостійністю пробуджує намагання утримати її за допомогою потураючої або домінуючої гіперпротекції.

Певну типологію неправильного виховання, яка видається досить логічною, використовує у своїй роботі О. Захаров, вважаючи, що негативні фактори виховного впливу призводять до дезінтеграції "Я" дитини.

У цілому ці **фактори можна окреслити таким чином:**

- 1) нерозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку дитини;
- 2) неприйняття дорослими дитячої індивідуальності;
- 3) невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дитини;
- 4) негнучкий характер стосунків батьків з дітьми;

- 5) неправомірність виховання в різні вікові періоди;
- 6) непослідовність у відносинах дорослих і дітей;
- 7) неузгодженість змісту, мети і засобів процесу виховання між батьками.

У спеціальній літературі застосовується також поняття батьківських принципів щодо дітей, які визначають певну спрямованість у відносинах з ними, забезпечують усталений характер виховної діяльності дорослих. Такі принципи “є суб’єктивними орієнтаціями батьків на ті чи інші виховні цінності, на дитину як таку, готовність до взаємодії з нею”. Батьківські принципи чи позиції щодо дітей звільняють дорослих членів сім’ї від потреби кожного разу приймати нове рішення за стандартних життєвих ситуацій, вони можуть виступати фактором, який зумовлює “інертність виховної діяльності та труднощі у пристосуванні до нових ситуацій”.

Ставлення батьків до дітей визначається, як правило, двома основними чинниками — любов’ю і соціальним обов’язком. Лише за розумного їх поєднання можливе успішне формування в сім’ї повноцінної, у моральному розумінні, особистості.

Любов матері, батька до своїх дітей є глибоким і стійким почуттям, в якому тісно переплітаються природні та соціальні принципи. Любов, зокрема батьківська, — складне комплексне почуття, що складається з низки простіших елементарних почуттів, кількість яких визначає повноту і багатогранність (а отже, і ефективність) батьківської любові. Не претендуючи на повноту і незаперечність, можна виокремити такі компоненти батьківської любові, як прив’язаність (на рівні біологічних інстинктів); турбота про дитину (про її здоров’я, фізичне і духовне благополуччя); чуйність; доброзичливість; повага до дитини. На цій основі було описано **вісім типів батьківського ставлення** (або, як зазначають деякі науковці, любові) до дітей: дієва любов, відсторонена любов, дієва жалість, любов як поблажливе відсторонення, відкидання, презирство, переслідування, відмова. О. Насонова дає таку їхню *характеристику*.

Дієва любов заснована на поєднанні симпатії, поваги та близькості у ставленні. Формула батьківського виховання така: “Хочу,

щоб моя дитина була щаслива і допомагатиму їй у цьому”. Тепле емоційне ставлення до дитини — прийняття її особистості, поведінки, активна увага до дитячих інтересів, повага до її прав та визнання обов’язків, надання допомоги за розумної вимогливості.

Дієва жалість — узгодження симпатії, близькості, але відсутність поваги до дитячої особистості. Формула виховання дитини: “Хоча моя дитина недостатньо розумна чи недостатньо фізично розвинена, але це моя дитина, і я люблю її такою, яка вона є”. Цей стиль емоційного ставлення до дитини характеризується визнанням справжніх (іноді уявних) відхилень у розумовому чи фізичному її розвитку, внаслідок чого батьки доходять висновку про винятковість своєї дитини. Спілкуючись з нею, дорослі надають дитині особливі привілеї, надмірно опікають, оберігають від шкідливих впливів. Батьки уважні до дитини, їхні інтереси зосереджені на ній, але водночас вони начебто не довіряють дитині, не вірять у її можливості та здібності.

Любов як *поблажливе відсторонення* ґрунтується на симпатії і водночас неповазі та великій міжособистісній дистанції між дорослими і дитиною. Формула сімейного виховання: “Не можна звинувачувати мою дитину в тому, що вона недостатньо розумна та фізично розвинена”. Батькам, яким притаманний подібний тип ставлення, властиво не зовсім усвідомлене виправдання поганої поведінки й негативних рис дитини. Безпорадність сина чи доньки вони виправдовують їхньою хворобливістю або поганою спадковістю. Неблагополуччя дитини визнається її правом; дорослі не втручаються у її справи, стосунки з однолітками та іншими людьми, недостатньо орієнтуються в її духовному світі, погано обізнані з внутрішніми переживаннями.

Як бачимо, типи поведінки дорослих щодо дітей доволі різняться між собою. Однак не можна не погодитися з тим, що їх об’єднує загальний принцип — прийняття дитини як такої. Іншими словами, батьки люблять свою дитину з усіма її недоліками і чеснотами, поважають у дитині особистість, визнають її права. За цих умов у дитини формуються стійкі позитивні стосунки з батьками, які переносяться і на інших дорослих.

Батьківське ставлення, засноване на уникненні контактів з дитиною, виявляється у відкиданні, презирстві, переслідуванні, відмові та запущеності.

Відкидання ґрунтується на антипатії, неповазі та встановленні великої дистанції. Формула батьківської позиції: “Ця дитина викликає у мене неприємні відчуття та небажання мати з нею справу”. Батьки намагаються менше спілкуватися з дитиною, не помічаючи її присутності, зовсім уникають її тоді, коли вона потребує допомоги та підтримки. Їхнє ставлення характеризується холодністю, навіть ворожістю, приниженням її гідності. Заборони та накази, що застосовуються дорослими — не мета виховання, а лише прагнення уникати взаємодії з дитиною. Подібне виявлення батьківських почуттів призводить до формування в дитини агресивності, неслухняності, брехливості. У деяких випадках у дітей, які “відкидаються” батьками, виникає лякливність, безпомічність, труднощі у спілкуванні з однолітками і дорослими.

Презирство у ставленні батьків викликане антипатією, неповагою, але наявністю певної близькості. Формула батьківського ставлення така: “Я безмірно страждаю від того, що моя дитина така нерозвинена, вперта, невміла, боязлива, неприємна іншим людям”. Додержуючись такого ставлення, батьки, як правило, не помічають і не хочуть помічати нічого позитивного в дитині, зовсім ігнорують її досягнення, але водночас страждають від зв’язку з такою, як їм здається, невдахою. У сімейному спілкуванні присутні вимогливість, моралізування, примушування.

Переслідування характеризується антипатією, неповагою та міжособистісною близькістю. Формула батьківського ставлення: “Моя дитина — негідник, і я доведу їй це”. Батьки твердо переконані в тому, що їхня дитина перетворилася на закінченого негідника. Вони намагаються суворістю, жорстким контролем зламати дитячу волю, є ініціаторами залучення до процесу сімейного виховання громадськості, нерідко схильні до суворих методів покарання.

У відмові поєднується антипатія, неповага, велика дистанція. Формула виховання така: “Я не хочу мати справу з цим негідником”. У вихованні переважає відсторонення від проблем дитини, але водночас батьки начебто здалеку спостерігають за нею, визначають її силу, цінність окремих якостей. У процесі загострення стосунків такі батьки звертаються за допомогою до громадських організацій, правоохоронних органів, намагаються передоручити виховання дитини школі, іншим закладам.

Запущеність дитини ґрунтується на загальному байдужому ставленні батьків до неї, хоча дорослі відкрито не виявляють ворожості. Взагалі дитині приділяється мало уваги, відсутнє піклування про її фізичний і психологічний розвиток. Батьки часто залишають дитину саму, але не через те, що прагнуть уникнути з нею контакту, їм просто ніколи.

Зазвичай у реальному житті ці характеристики не мають такого різкого виявлення. Досить часто спостерігається поєднання кількох типів ставлення батьків до дітей, коли один з них за певних умов може набувати домінуючого характеру.

Одним із найпоширеніших виявів хибного розуміння сутності батьківської любові є намагання батьків будь-якою ціною вберегти своїх дітей від фізичних і духовних навантажень. Така позиція батьків виявляється у твердженнях: “Ще встигне напрацюватися”, “Ми прожили таке життя, хай хоч діти поживуть краще” тощо.

Порівняємо для наочності два різновиди вияву любові до дитини, які є досить типовими для сучасної сім’ї. У першому випадку батьки прагнуть досягти щастя своїх дітей турботою про здоров’я, психологічний стан тощо. Вони всіляко намагаються відмежувати сина чи доньку від будь-яких справ, доручень, докладають зусиль, аби передбачити їхні бажання, які миттєво виконують. Такі батьки розраховують на те, що така “любов” до дитини сьогодні і в майбутньому дозволить їм отримати відповідну любов і вдячність від своїх дорослих дітей. Однак, ставши дорослими, такі діти навряд чи будуть вдячні батькам за непередготовленість до життя.

В інших випадках діти — це рівноправні члени родини, які мають свої обов'язки, підпорядковуються тим чи іншим вимогам внутрішньосімейного колективу.

Безперечно, люди відрізняються між собою не тільки тим, як вони люблять, а й тим, як вони виявляють це почуття. Такі якості, як біологічна прив'язаність, чутливість і доброзичливість є суто індивідуальними, і досягти їхньої єдності, однаковості вияву (якщо їх немає спочатку) практично неможливо. Так, єдність можлива лише через турботу про дитину, повагу до неї.

Окреслені вище типи взаємовідносин батьків і дітей свідчать про особливості впливу батьків на розвиток та формування дитячої особистості і доводять, що сучасна сім'я потребує допомоги у визначенні підходів до сутності сімейного виховання, ознайомленні з тими методами, які дозволили б їй ефективніше, з найменшими втратами здійснювати цей процес, знаходити адекватні шляхи попередження та розв'язання внутрішньосімейних конфліктів, сприяли б самовдосконаленню дитини, підтримували її прагнення до саморозвитку.

Кожне із зазначених батьківських ставлень зумовлено тим, якою роллю дорослі наділяють дитину, які цілі та завдання вони ставлять перед собою, які методи і засоби виховання використовують. Адже різні стилі виховання, спілкування, взаємодії з дітьми формують певні особливості їхньої поведінки, а головне — визначають напрями розвитку дитячої самосвідомості. Саме через особливості усвідомлення дитиною свого "Я", свого місця в навколишньому світі, житті, сім'ї серед близьких відбувається розвиток особистості, становлення характеру та закріплення певних норм поведінки. До того ж найголовнішим у цьому процесі є не зовнішні впливи, а те, як дитина себе відчуває серед їхньої дії, яке її емоційно-психологічне самопочуття.

У звичайній родині, де панує здоровий внутрішньосімейний мікроклімат, дитина, як правило, не наділяється якимись довготривалими ролями. Її люблять, і вона відчуває себе "кумиром сім'ї", вона скоїла поганий вчинок — її сприймають як неслухняну, невиховану. Намагаючись повернути добре ставлення до

себе дорослих, дитина стає тихою і слухняною, іноді навіть вдається до маленьких “хитрощів”. Проте розуміючи, що ці хитрощі легко розпізнаються, і дорослі розуміють причину гарної поведінки, дитина знову стає сама собою: то пустує, то радіє, що дорослі задоволені нею. І всі ці ролі виконуються легко, проте на жодній з них дитина не зупиняється надовго, оскільки ніхто її до цього не змушує, а самій їй бути однаковою весь час нецікаво. У такій сім’ї дітям ніколи не нав’язується якийсь зовнішній для них вигляд, котрий не відповідає їхньому внутрішньому світу, а дорослим не властиві такі позиції, як “відкидання”, “презирство”, “переслідування”. Їхнє ставлення не має форми емоційного відторгнення, тут не виявляються умови жорстких взаємин, до дитини навіть можуть звертатися за порадою. За таких умов можна говорити про наявність дійсно педагогічного впливу, панування виховних відносин, які спрямовуються на розв’язання виховних завдань, досягнення мети виховання.

Які ж виховні засоби, методи прийнятні для сімейного виховання? Дати однозначну відповідь на це запитання важко, адже кожна сім’я неповторна, складається з людей, яким притаманні певні риси, характер. Різними є умови життя і можливості, культурний та освітній рівень членів сім’ї, неоднакова частка прихильності батьків до народних традицій у вихованні дітей. Цю низку чинників можна продовжувати. Звісно, одного рецепта на всі випадки бути не може, але знання деяких вихідних тверджень щодо організування процесу виховання сприятиме ефективнішому і “безболісному” розв’язанню тих проблем, які виникають у сімейному житті і стосуються розвитку та формування дитячої особистості, становлення належних взаємин дорослих і дітей. Тобто, завдання полягає в тому, щоб навчити батьків вивчати і аналізувати власну поведінку і поведінку своїх дітей, взаємовідносини з ними, коло їхніх інтересів, можливості та прагнення, сформувані здатність долати труднощі й залежно від цього змінювати стратегію виховання.

Принципи такої діяльності у загальному плані можна сформулювати так:

1. Зрозуміти дитину як особистість з її потребами; пізнати, які з них домінують, які хронічно не задовольняються, оскільки вона не знає способів для досягнення цього, що призводить до негативної поведінки.

2. Не треба постійно пояснювати дітям доцільність виховання тих чи інших норм. Краще дати їм ті знання, які допоможуть успішніше задовольняти спонуки (зрозуміло, що маютьесь на увазі позитивні, соціально значущі потреби), сприятимуть формуванню відповідних мотивів.

3. Створити належні умови для самореалізації дитини в певній діяльності.

4. Аби виправити неадекватні моделі ставлення до дитини, батькам слід усвідомлювати власні виховні дії, у процесі спілкування з дитиною йти до чіткої мети, використовуючи при цьому певні шляхи, засоби виховання і розвитку дітей.

3.4. Закони батьківства

1. Закон — “Присвячення”

Батьківство — справді складне завдання. Наші діти — унікальні людські істоти, створені за подобою Божою, вони народжені й зростають, щоб мати власне людське життя, яке батьки ніколи не зможуть контролювати повністю. Батьківство ще більше ускладнюється тим світом, у якому ми живемо: його економікою, стресами, вимогами, запропонованими нам. Справжнє батьківство ускладнюється також відносинами з нашими батьками, більшість з яких або були відсутні взагалі, або емоційно далекі від своїх дітей.

Хтось сказав: “Я зовсім не уявляю, що потрібно робити, коли справа доходить до виконання мого батьківського обов’язку. Я просто почуваю себе як риба на суходолі”. І тим дивовижніше це чути, коли здається, що легко бути гарним і відданим своїм дітям батьком. “Я відчуваю, — продовжував він, — що все, що я роблю, покрито милістю Божою, так як є ще одне відчуття: що по-людськи я просто промахнувся і всередині мене живе страх, що я весь час роблю щось неправильно”.

Насправді батько — не краще і не гірше виховує дітей, ніж мати, він — інший тип людини. Діти потребують батька й матері, щоб вони активно виконували свої функції в родині. Справжньому батьківству можна й потрібно навчатися. Воно не передається разом з У-хромосомою, що ви одержали від свого батька, проте є надія, що саме він передав вам стиль поведінки у своїй родині. Кожен може забити цвях, відпиляти дошку, проте тільки майстер може зробити шафу або стіл. Так само й щодо батьківства: замало зачати дитину, потрібно стати майстром у її вихованні, а для цього слід повністю присвятити себе своїй дитині. Методи спроб і помилок не застосовуються у батьківстві. Мине чимало часу, поки ви навчитеся діяти правильно, і ваше чадо виросте не таким, яким би ви хотіли його бачити. Варто почати виховання прямо зараз, звернувшись до досвіду інших батьків, звернутися до Божественного Писання.

Світ — таке велике й дивне місце. Надію та віру надають мужні батьківські руки, готові підхопити, захистити. Можливо ви помічали, як у черзі в магазині біля татусевих ніг бігає маленька дитина, як вона довірливо тримається за його ногу. Маленький кулачок із затиснутою в ньому тканиною татусевих штанів, довірливо підняте вгору обличчя, забруднене шоколадом або морозивом, яке витирає власною хустинкою сильна чоловіча рука. Безцінна крапка відліку: “Ти — мій!”.

2. Закон — “Знати свою дитину”

Хороший батько знає своїх дітей. *Є дві складові знання своєї дитини хорошим батьком:* перша — що всі діти ростуть і змінюються, друга — хто є його дитина як особистість. До того ж хороший батько знає особливості дитячої психології загалом і психологічні особливості своїх дітей зокрема.

Батько, якому небайдужа власна дитина, уважно спостерігає за племінниками, іншими дітьми, однолітками власного чада, шукає та читає відповідну літературу і спостерігає щоденні зміни своєї дитини, що відбуваються саме на його очах.

Всі сніжинки білі та замерзлі, але серед них немає двох однакових. Усі діти — діти, але наскільки ж вони різні! Що прийнятне

для однієї дитини, може шкодити іншій, треба воістину бути людиною мудрою, щоб розпізнати душу власного чада.

Хороший батько знає, чим відрізняється його дитина від інших. Він може сказати: “Це моя дочка, я знаю, що вона любить шити, читати вірші. Вона молиться за зачиненими дверима, і її звернення до Бога відверте. Коли ми разом заходимо до церкви, вона стає серйознішою та зосередженою. Вона боїться отримати погану оцінку в школі. Я знаю, що вона відводить погляд, коли розмовляє з хлопчиками. Я знаю, що вона любить поспати. Вона іноді вередує, тому що хоче, аби я звернув на неї увагу. Вона завжди легко пробає тих, хто її образив. Я знаю, що вона емоційна, але не завжди виражає відкрито свої емоції. Імена її друзів — Сашко, Павлик і Наталя. Їй подобається Андрій, але вона це приховує”. Можна сказати, що цей батько добре знає свою дитину.

Дослідження виявили, що саме мають знати *хороші батьки щодо своїх дітей*:

- духовні потреби дитини;
- невдалі дні;
- коли його дитина чимось засмучена;
- імена його (її) найкращих друзів (подруг);
- що найбільше надихає її;
- коли зачеплено почуття дитини;
- сильні та слабкі сторони дитини;
- що спонукає дитину;
- що бентежить її;
- більшість з останніх успіхів і розчарувань дитини.

Звичайно, це не вичерпний перелік інформації, яку знає хороший батько, проте його це не може не цікавити.

Можливо, раніше ви не думали про це, але в кожній родині теж може бути своя мета. І головна з них — вижити, зберегтися як функціональна родина, яку благословив Всемогутній Бог для народження дітей і радісного пошуку один одного, де в кожного своя соціальна роль, і кожний виконує її в міру своїх цінностей і талантів.

Інша мета — народження, виховання дітей і самих себе, щоб стати зрілою людиною, яка відповідально ставитиметься до свого життя. Зовнішня мета може передбачати служіння членів родини людям і Богу.

Батькові, який хоче, щоб здійснювалося служіння родини, важливо вміти управляти ресурсами, головний з яких — члени його родини. Бог знав, яких дітей дарував йому, і хороший батько стежить за тим, який унікальний внесок може зробити кожна дитина для здійснення цієї мети.

Якщо ви знаєте про довірливість вашої дитини, поясніть їй заздалегідь про різні типи людей — яким можна довіряти, а яким ні. Якщо ви не навчите дитину, що не можна відчиняти двері стороннім, то за такого складу характеру з нею може трапитися лихо. У вашої дитини можуть бути задатки лідера і вона прагнучиме успіху. Добре, що дитина намагатиметься досягти своєї мети, але це також може призвести до того, що вона не вмітиме програвати. Ваш обов'язок — спілкуватися з нею на тему поваги до почуттів інших.

Якщо батьки по-справжньому цікавляться своїми дітьми, то цим вони повідомляють їм, що нічого важливішого на землі в них немає. Незалежно від байдужості юрби у школі та на вулиці, саме батько допоможе відчувати дитині любов, що вдома вона у своїй команді. Знаючи власну дитину, можна звільнитися від деякого занепокоєння, що може виникнути в родинах, де є підлітки. Деякі батьки (матері) з жахом чекають, що дочка одного разу прийде і скаже їм: “Я вагітна”, або син скаже: “Тато, я потрапив на великі “бабки”, виручай!”, і тільки довірливі відносини з підлітком відвернуть лихо.

Як саме можна довідатися про особливості дитини?

Можна просто ставити їй запитання. Хочете — вірте відповідам, хочете — ні, вибір за вами. Звичайно, не варто влаштовувати дитині допит, якщо раніше нічого у неї не довідувалися. Збирайте інформацію так, щоб ваші діти не відчували негативних їх наслідків.

Спільно проводьте дозвілля, це допоможе вам деякі речі бачити власними очима. Навчайте свою дитину правильній поведінці, — і найкраще, власним прикладом.

Забезпечте дітей “зворотним зв’язком”, нехай вони теж висловлюють вам свої думки про вас і ваше виховання.

Довідайтесь інші точки зору про дитину: послухайте свою дружину, шкільних учителів, друзів, тренера, адже ви бачите тільки частину певної ситуації. Не фокусуйте свою увагу на чомусь одному: “скануйте”, а не “видивляйтеся”. Будьте зацікавлені у своїх дітях, але не будьте настирливі, інакше ви не досягнете зворотного ефекту.

Для батька-педанта — це питання “поліцейського контролю”, для незнаючого батька — важкий тягар, що вириває його зі світу власного комфорту. Лише зацікавлені батьки ставлять власні запитання, поважаючи світ дитини і її душу.

3. Закон — “Батьківська послідовність”

Найвеличніші дослідники, яких тільки знав світ — це не Христофор Колумб і не Магеллан, — вони живуть під одним дахом з вами. Це ваші діти. Вони є дослідниками за своєю сутністю. Для дитини все життя — невідома земля, все нове і незнайоме. Немовля досліджує процес дихання, а ходіння для нього — взагалі феномен. Дивно спостерігати, як дитина вчиться цьому. Через певний проміжок часу досвід починає накопичуватися і невідомість зникає. Коли ваш дослідник піде в дитячий садок, він уже не думатиме, як пересувати ноги, щоб не плутатися в них, упевнено визначатиме жовті кольори, відрізнятиме квіти від дерев, а самі дерева знатиме за назвами. Ваше маля вже позначило все це на своїй мапі життя, але воно постійно збільшує кінці цієї мапи, віднаходить нові явища і намагається їх пояснювати.

Коли дитина піде до школи, то довідається, що таке дисципліна, навчиться спілкуватися з іншими дітьми й дорослими, набуватиме багато знань. Проте тут її чекають перші зради та образи, і дуже важливо навчитися прощати кривдників. Вона

має довідатися, що означає сваритись, бути засмученою або закоханою. Дитина весь час формує свою систему внутрішніх цінностей і обов'язково намагатиметься довідатися: чи є Бог і що робити з цим Ісусом Христом, про Якого весь час говорять дорослі.

Такою крапкою, від якої діти починають пізнавати Всесвіт, є їхні батьки. Дуже важливо батькам бути не тільки послідовними, а й систематичними, передбачуваними у своїх діях. Дітям завжди потрібно знати, що від вас очікувати, де вони можуть вас знайти, таким має бути режим ваших намірів щодо дітей.

Якщо ви непослідовні у своїх вчинках, ваші діти не знають, з якого боку очікувати підступу, вони обороняються від нього. ***Послідовність можна коротко визначити як регулярність і передбачуваність.*** Коли дитина спілкується з послідовним батьком, вона знає, що від нього очікувати. Можливі деякі сюрпризи, але страх — ніколи. Послідовний батько незмінний як особистість, його дії послідовні, і управляти його внутрішнім світом повинен Божий закон.

Послідовний батько вміє управляти своїм настроєм: він не може бути одночасно лагідним і роздратованим. Непослідовні батьки емоційно нестійкі. З роками дитина про такого батька скаже, мабуть, крізь сльози: “Коли б я не підходила до свого тата, не уявляю, як він поводитиметься зі мною — пригрозить чи вдарить”.

Послідовний батько контролює свою поведінку навіть тоді, коли шлюб з якоїсь причини розпався. Розірвалися стосунки з дружиною, але не з дитиною. Часто буває в житті таке: іде тато з родини і забуває, що в нього залишилося двоє дітей...

Послідовний батько нічого не обіцяє, не маючи наміру виконувати свою обіцянку. Якщо пообіцяв — неодмінно виконує, і його діти завжди впевнені у цьому. Чим послідовніший батько у своїх щоденних обіцянках і діях, тим легше вони вибачать якийсь одноразовий його “прокол”.

Висловлювання і вчинки *послідовного батька* однакові, він будь-якою ціною уникає лицемірства. Якщо він чомусь навчає дитину, то тільки тому, що це для нього — закономірність. Якщо

він повчає дітей, що брехати недобре, то він не приховує від дружини частину своєї зарплати. Можливо, ви про це ніколи не думали, але діти чекають також постійності в режимі батька. Вони повинні завжди знати, що тато на роботі і прийде в шість годин вечора, а не в дев'ять, тим більше, на світанку; що в тата є спеціально відведений час, щоб пограти з сином у шахи або відвести доньку в зоопарк.

Постійність стосується не тільки батька. Коли мова йде про постійність, мається на увазі стабільність батька, дитини і світу, в якому вони живуть. Цей світ можна створити самому, адже він практично не залежить від світу зовнішнього. Ви завжди можете підтримувати разом з дитиною позитивний задум свого життя. Дитина, яка живе в радісному світі, виростає душевно й духовно здоровою.

4. Закон — “Батьківський захист, або “Дах будинку твого”

Навчання добру передбачає створення гармонійної родини, де в кожного — власна і дуже важлива роль. Сумно, але нині все у світі перевернено з ніг на голову, і роль батька майже повністю девальвована. Мати заробляє, часом, більше, займається дітьми, будинком. Мати втішає, захищає, а батькові надається роль весільного генерала, почесна часом, але абсолютно нежиттєздатна. Ким надається? Так ним же самим! Або він повністю з нею погоджується. *Відданий своїм дітям батько вміє їх захищати.*

Батько, який налаштований захищати своїх дітей від небезпек, що чекають їх у світі, заздалегідь, до настання критичної ситуації, виховує в дітях навички безпечного і спокійного життя. Він може переконатися, що його діти обізнані з певними правилами:

- як можна вийти з будинку у випадку пожежі;
- як і коли використовувати телефони аварійних служб;
- не можна без дозволу брати сірники, хімікати, користуватися газом або електроприладами;
- як діяти під час бурі або землетрусу, якщо для ваших місцевості це актуально;
- як поводитися на вулиці, у полі або в лісі під час грози;

- про безпеку вживання наркотиків і алкоголю;
- як відповісти, якщо їм будуть пропонувати наркотики, алкоголь, статеві стосунки;
- найкращий спосіб уберегтися від венеричних захворювань або СНІДу — утримуватися від статевих стосунків до шлюбу;
- дотримуватися на дорозі певних правил і в жодному разі не грати на проїзній частині;
- не можна підходити до води, якщо не вмієш плавати;
- не можна нікуди ходити з незнайомими людьми або відкривати двері стороннім;
- не можна наражати на безпеку дароване Богом життя заради витівок і хвастоців;
- потрібно жити за законами, за якими Господь створив світ, а для цього — вивчати їх.

Дуже важливо батькові правильно поводитися в кризових ситуаціях, якщо з якоїсь причини кризі не можна було запобігти. Одного разу ваші діти довідаються те, що ви знали давно: проблеми будуть завжди, і в якийсь момент безпеки їм доведеться відреагувати так, що вони відчуватимуть тонку межу між життям і смертю. У цей критичний момент вони думатимуть, як їм відреагувати. Як правило, вони будуть орієнтуватися на приклад тих людей, які вже раніше вирішували подібні проблеми. Найімовірніше, вони згадають приклад свого батька і скажуть: “Я робив так, як завжди робив мій батько”.

На жаль, “я поведжусь як тато” спрацьовує на обох, і тільки від батька залежить, як буде поводитись його дитина у житті. Дитина завжди моделює поведінку свого батька, усвідомлює він це чи ні, і краще заздалегідь допомогти дитині навчитися долати труднощі. Якщо батько не уникає проблем, а допомагає їх вирішувати, дитина робить відповідні висновки і відчуває себе захищеною, незважаючи на те, що тепер їхній батько відсутній з ними.

Фінансове забезпечення родини тісно пов’язане з її захистом. Коли ви забезпечуєте надійний дах над головами своїх близьких, ви захищаєте їх від усіх життєвих чвар. Хороші батьки вва-

жають, що фінансове забезпечення не є їхнім єдиним завданням, але воно — одне з найважливіших. Якщо ви сумніваєтеся, чи пов'язане хороше батьківство із забезпеченням родини, то можете відповісти на кілька питань:

- Що станеться, якщо ви втратите роботу?
- Як це вплине на ваші стосунки з дітьми?
- Чи будете ви відчувати себе батьком, який забезпечує свою родину?

Одна з характеристик, яку визначили у дослідженнях про ефективне батьківство, це те, що такі батьки дуже тісно пов'язують забезпечення фінансами зі своїми іншими якостями хорошого батька. Наприклад, тільки такого батька більшість вважає справжнім лідером, взірцем для своїх дітей. Проте хороші батьки не стверджують, що велика заробітна плата збільшує шанс стати хорошим батьком. Іноді це призводить до протилежного результату.

Батько-годувальник знає потреби своєї родини. Тільки віднайшовши золоту середину між роботою та родиною, можна стати щасливою і спокійною людиною. Можна згадати давнє прислів'я: “Якщо ви хочете бути щасливим, то зробіть так, щоб вранці вам хотілося на роботу, а ввечері так само хотілося б додому...”.

5. Закон — “Любов до матері дітей”

Тільки внаслідок близьких стосунків з тією жінкою, яка народила ваших дітей, можна виховати їх повноцінними батьками, та й взагалі — психічно врівноваженими людьми, яким не доведеться в майбутньому переборювати дитячу травму.

Отже, ще **один із законів хорошого батьківства**: такі батьки присвячують свій шлюб Господу і своєму життю та будують міцні відносини з матір'ю своїх дітей.

Ви запитаете: а як щодо батьків, які розлучилися з дружиною, але продовжують піклуватися про своїх дітей? Дуже важко бути одночасно ефективним батьком, який любить і піклується про дітей, і жити окремо від своєї родини. Такі відносини однаково просочуються неправдою в тій або іншій формі, і якщо вам небайдуже майбутнє власної дитини — сто разів подумавши,

все-таки утримайтеся від розлучення, що руйнуватиме підвалини дитинства. Інша справа, якщо ви — удівець. “Ваша мама жива, вона нікуди не зникла, вона ніби переселилася від вас туди, куди не доходять листи, телеграми, пакунки”.

Від того, як живе ваша родина, у дитини формується відношення до інституту родини взагалі. До того часу, як ваша дитина одружиться, це впливатиме на її точку зору про те, чи бажаний взагалі шлюб. Після весілля це допомагає їй зрозуміти або не зрозуміти, як потрібно будувати стосунки у своїй родині. Тому, зберіть своїй дитині найкраще придане — любіть свою дружину! Створюйте у своїй домівці атмосферу подружньої взаємодії, і найімовірніше, ваші онуки будуть зростати в такому самому оточенні.

6. Закон – “Місток спілкування”

Домівка, на жаль, настільки гомінке місце, що в ньому дитячі тихі голоси стають нечутними: “Послухай, що я хочу тобі сказати...”, “Вислухай мене, будь ласка...”. Це промовляє, звертаючись до нас, душа нашої дитини. Дуже часто такі важливі повідомлення від наших дітей губляться в шумі дорослих. Тільки від батька залежить, чи хоче він слухати власну дитину, чи хоче будувати з нею місток взаємного спілкування. Дитина відверта і довірлива до батька до тих пір, поки не зруйновані відносини з ним з боку дорослої людини. Ми, виявляється, здатні почути все, що нам хоче сказати власне чадо. Для початку — вимкніть телевізор, відкладіть папір, перейдіть зі своєї внутрішньої реальності у світ дитини. Ми налаштовуємося слухати мелодію дитячої душі.

Дивіться “усередину” дитині. Це основна позиція демонстрації своєї зацікавленості. Зазвичай це означає: “Я в твоєму розпорядженні, я з тобою”. Прийміть так звану “відкрити позу”: не схрещуйте руки на грудях, не кладіть ногу на ногу — це вказує на вашу віддаленість, замкнутість. Уявіть себе на рівні вашої дитини: не дивіться на неї згори, потрібно нахилитися або присісти. Цим ви скажете: “Я хочу бути з тобою, більше довідатися про твій світ”.

Дивіться дитині просто у вічі. Це нелегко для нашої культури, але уявіть себе на місці людини, з якою розмовляють, дивля-

чись на що завгодно, тільки не на неї. Відразу почуваєш відчуженість і байдужість, можливо, навіть, небажання спілкуватися і потайливість. Навчіть свою дитину своїм прикладом робити так само — дивіться на співрозмовника відкритим поглядом.

Розслабтеся, коли слухаєте те, що дитина вам говорить. Якщо ви знервовані і думаєте: “Мені ще треба стільки встигнути!”, то ваша дитина гадатиме, чому ви себе так поводите й інтерпретувати це, спираючись на власний досвід. Вона може подумати, що ви не хочете спілкуватися з нею, тому що вона погана.

Навчіться отримувати так звану невербальну інформацію, яку повідомляє вам дитина крім тих слів, які вона говорить. Стежте за її позою, рухами і жестами, виразом обличчя і тоном голосу, це допоможе вам зрозуміти все без слів. Найчастіше ваша дитина просто не наважується щось сказати, і, спостерігаючи за нею, можна відверто запитати в неї про недоговорене. Демонструйте і ви своїм тілом те, що у вас на душі, воно ніколи не бреше, і ваше прагнення щось приховати буде так чи інакше “лічене” і по-своєму інтерпретоване. Краще висловлюватися про все відверто.

Відповідайте дитині, перефразовуючи її слова. Так дитина зрозуміє, що ви слухали її, і ви відчуєте, чи правильно ви зрозуміли своє чадо. Вона тоді скаже: “Так, саме це я й хотіла сказати!”, або “Ні, я зовсім не про це...”.

І завжди пам’ятайте про те, навіщо ви спілкуєтеся: щоб краще зрозуміти один одного. Ніхто не може вільно розвиватися у цьому світі й жити повноцінним життям без відчуття, що його розуміє хоча б одна людина. Було б просто ідеально, якби для сина такою людиною став його батько.

Звільніться від шуму у своїй голові, коли спілкуєтеся з власним чадом, звернувши своє глухе вухо до своїх власних упереджених думок. Мета вашого активного слухання — розуміння. Критикувати висловлення можна потім, а зараз просто слухайте і намагайтеся зрозуміти.

Між співчуттям і співпереживанням є вагома різниця. Співчуття позначає: “Я відчуваю те саме, що й ти”. Співпереживання позначає: “Я розумію, що ти відчуваєш”. Іноді наші діти повідом-

ляють таке, що заподіює нам біль, іноді, на нашу думку, очевидні дурниці. Ви можете не погоджуватися з помилковими думками або гріхами власної дитини, але зрозуміти, вислухавши, ви, як батьки, зобов'язані. Інакше ваша дитина знайде іншого слухача, і не завжди цей слухач буде альтруїстичний.

Ніколи не відмовляйте дитині у можливості висловитися, не забаріться, будь ласка, з реакцією на її повідомлення, обміркуйте його добре. Що саме ваше чадо хотіло вам повідомити? Іноді за звичайними словами ховається біль, страх, образа. Найкращі методи лікування внутрішніх збоїв — активні, зацікавлені та люблячі запитання дитині, не принижуючи і викриваючи, а, навпаки, допомогти, захистити, прийняти. Одне з найкращих запитань, які ви можете поставити, це: “Що ти відчула?”.

Якщо ви часто літаєте літаками, то знайте, що найнебезпечніша погода — це туман. Наші будинки теж оповиті густим туманом наших потреб і моментів життя, які нас відволікають. Якщо батько не в змозі вислухати своїх дітей, то їхні інтереси можуть зіштовхнутися, немов літаки в густому непроглядному тумані. Якщо ж батько вміє слухати, то він, як досвідчений авіадиспетчер, допоможе літаку дитини безпечно сісти.

7. Закон — “Духовне виховання”

Більшість батьків готові відповідати за що завгодно у вихованні власної дитини, крім її духовної частини. Навіть скажуть: “Недільна школа є, священник у церкві повчатиме проповідей, з рештою — мати. Що я можу її навчити? Я й сам непевно себе почуваю в цих питаннях...”.

Дуже легко злякатися і перекласти свою відповідальність на інших людей. У вас богобоязлива дружина? Священник у церкві чуйний і мудрий наставник? У школі — досвідчені та небайдужі педагоги? Це набагато полегшує вашу роль духовного вчителя власної дитини. Ваша роль не буде марною або менш важливою за присутності усіх цих благочестивих людей. Вам потрібно стати не просто частиною цієї команди, а її лідером. Бог на вас розраховує, коли доручає вам дитину, що саме ви виховуєте її для добрих справ життя.

1. Проблеми сучасного батьківства не є чимось винятковим, їх не можна вирішити шляхом повернення до реального або уявлюваного минулого.

2. Глобальна “криза батьківства” — не криза у звичайному розумінні цього слова, а частина довготривалого процесу переосмислення звичного гендерного порядку, який потрібно вивчати в усій його складності та багатогранності. Це вимагає широкої міждисциплінарної та макросоціальної перспективи.

3. Цей посібник ставить нові завдання перед соціальною педагогікою. Сподіватися, що прості прийоми та методи (начебто розповсюджені на початку 1980-х років ілюзії, що потенційні батьківські якості радикально покращаться, якщо чоловіки будуть присутні під час пологів) покращать ситуацію, не доводиться, потрібно проводити професійні дослідження і робити відповідні висновки.

4. Одною з ланок гендерної педагогіки має бути підготування хлопчиків до засвоєння батьківських ролей. В умовах сучасних малодітних родин і масової бездоглядності, коли позитивного особистого досвіду в більшості хлопчиків немає, це конче потрібно, однак стандартні поради щодо цієї проблеми відсутні. Спроба формувати гендерне виховання альтернативно, протиставляючи батьківські властивості і функції материнським, швидше, зашкодить, ніж допоможе. “Крутих мужиків” успішно формує хлоп’яче оточення, а мудрих чоловіків з тонкою душею — немає. Можливо, потрібні якісь ігрові форми, що сприяють емоційному розвитку хлопчиків, формуванню в них емпатії тощо. Дуже плідною може бути робота хлопців-підлітків з молодшими дітьми. Такий позитивний досвід у країні був, потрібно знову обмірковувати та оцінити його. Під час дослідження юнацької дружби ми помітили, що хлопчики, в яких були молодші брати або сестри, мали вищий рівень самоповаги. Малодітність родини нині потрібно заповнювати зовнішньосімейними різновіковими контактами. Можливо, це вплине і на формування властивостей, потрібних успішному батькові.

5. Існує батьківська педагогічна некомпетентність, вакуум знань. Це здається наївною утопією, але у 1970-х роках Московський райком партії Ленінграду один раз на тиждень організовував семінар для обміну батьківським досвідом. Партійні працівники побоювалися, що справа зірветься, чоловіки не придуть, проте ті прийшли і довго не хотіли розходитися. Виявилося, що багато батьків відчують свою некомпетентність і потребують допомоги, але для цього теж потрібний професіоналізм. Стиль батьківської поведінки, як і маскулінності загалом, не є справою вільного вибору, індивідуальний підхід можуть забезпечити тільки спеціально підготовлені психологи і соціальні працівники. Потребують консультацій безробітні та соціально неблагополучні батьки. Суспільство має ретельно вивчати й підтримувати будь-які чоловічі ініціативи, що сприяють формуванню відповідального батьківства. Потрібно видавати більше книг і посібників для батьків. Чоловік, який не був батьком, не може навіть оцінити, що він втратив, а сімейні історії мають не тільки академічну цінність. Варто використовувати для пропаганди відповідального батьківства телебачення та інтерактивний Інтернет.

Ці проблеми варто було б урахувувати й політикам, які схильні переоцінювати ефективність абстрактних моральних закликів і адміністративно-силових методів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення сім'ї.
2. Функції сім'ї.
3. Функції сім'ї за потребами.
4. Форми сім'ї.
5. Дві лінії відновлення структури сім'ї.
6. Варіанти зникнення сім'ї.
7. Основні стадії сім'ї.
8. Причини розлучень.
9. Синдром “порожнього гнізда”.
10. Стадії та підстадії сім'ї.
11. Системність сім'ї.
12. Закони сім'ї.
13. Класифікація стадій розвитку сім'ї.
14. Типи спілкування.
15. Конгруентні та неконгруентні стереотипи.
16. Види сімейних правил.
17. Класифікація сімейних правил.
18. Визначення кордонів сім'ї.
19. Види стабілізаторів сім'ї.
20. Функціональні стабілізатори.
21. Дисфункціональні стабілізатори.
22. Особливості техніки генограм.
23. Діагностика емоційного стану.
24. Діагностика мотиваційної сфери.
25. Види потреб.
26. Діагностика емоційно-особистісної дезадаптації.
27. Психохарактеріологічний діагностичний опитувальник.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Місце і роль сім'ї у становленні особистості.
2. Сучасна державна політика захисту дитинства.
3. Класифікація потреб сім'ї за Маслоу.
4. Особливості виховної функції сім'ї.
5. Особливості та визначення господарсько-побутової функції сім'ї.
6. Важливість функції емоційного обміну в сім'ї.
7. В чому полягає комутативна функція сім'ї.
8. Функція первинного соціального контролю.
9. Важливість сексуально-еротичної функції сім'ї.
10. Описати форму розширеної сім'ї.
11. Визначити поняття форми великої родини.
12. Значення клану та двору для сучасної родини.
13. Непсихологічні форми (лінії) відновлення структури сім'ї.
14. Психологічні форми відновлення структури сім'ї.
15. Визначення стадії молодой сім'ї.
16. Вплив та причини розлучення.
17. Сім'я з неповнолітніми дітьми та її особливості.
18. Сім'я як система.
19. Закон гомеостазу в дисфункціональних сім'ях.
20. Закон розвитку в функціональній сім'ї.
21. Стадія монади.
22. Важливість стадії монади.
23. Особливості стадії тріади.
24. Функціонування сім'ї за стадії квадрата.
25. Особливість стадії виходу дітей у зовнішній світ.
26. Похила діада та її особливості.
27. Похила монада та її особливості.
28. Різниця та особливості однорівневих та дворівневих типів повідомлень сім'ї.
29. Різновид багаторівневих типів повідомлень.
30. Культурні сімейні правила та їхнє значення.
31. Унікальні сімейні правила та їхні особливості.
32. Трикутник відносин в межах сім'ї.
33. Дисфункціональні стабілізатори та їхній вплив на розвиток сім'ї.
34. Техніка генограм Мюррея Боуена.
35. Типи нервової системи та їхній вплив на становлення особистості.
36. Тенденції та особливості сучасної української родини.
37. Гендерна політика та соціальний захист дітей.
38. Відмінності української та західної сім'ї.
39. Роль телебачення та ЗМІ у формуванні відповідального батьківства.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Особливості національного батьківства.
2. Історія розвитку світового фемінізму.
3. Чи існує світова проблема батьків?
4. Витоки безбатьківщини: сфери та аспекти.
5. Суть і визначення батьківства.
6. Політизація сімейної теми і батьківства.
7. Аналіз сімейної марксистської політики.
8. Статистичний аналіз стану чоловіків і хлопчиків у світі.
9. Батьки — історично недооцінені: важливість батьківської любові.
10. Культурна конструкція батьківства.
11. Передумови у молоді, яка виросла без батьків: вплив на соціальну культуру.
12. Сексуальні революції та їхні наслідки.
13. Тенденції та сучасне батьківство.
14. Чоловіки і жінки — їхні відмінності: як реагують чоловіки і жінки.
15. Обов'язки батька і чоловіка.
16. Почуття власної гідності у родині.
17. Батьківські стилі.
18. Очікування від сім'ї — типи виховання.
19. Типи батьків.
20. Здійснення батьківської влади: функції та якості хорошого батька.
21. Родина та її соціальні функції.
22. Визначення термінів “шлюб” та “родина”.
23. Типи родин та їх визначення.
24. Особливості виховання однієї дитини в родині.
25. Роль батьків у розвитку дитини.
26. Мета і значення виховання.
27. Причини зниження виховного впливу родини.
28. Вплив і значення батька.
29. Визначення та розуміння батьківства.
30. Види батьківства.
31. Історичний аспект батьківства.
32. Джерела соціального сирітства.
33. Проблеми неблагополучних родин.
34. Види неблагополучних родин.
35. Алгоритм допомоги дитині.
36. Типи моделей батьківської поведінки.
37. Що означає знати свою дитину.
38. Категорії обізнаності батьків.

39. Послідовний у родині.
40. Батько, налаштований захищати.
41. Місток спілкування у взаємовідносинах у сім'ї.
42. Особливості дослідження підліткових проблем.
43. У чому полягає батьківське виховання?
44. Методи впливу батьків на дітей.
45. Типи батьківського ставлення.
46. Аспекти сімейного виховання.
47. Причини конфліктів.
48. Попередження та усунення подружніх конфліктів.
49. Фактори конфліктів у взаємодії батьків і дітей.
50. Профілактика та консультування родин.
51. Сучасні тенденції в розвитку сімейних відносин.
52. Глобальні зміни у соціальній сфері та модернізація батьківства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Нормативна база:

1. *Всесвітня* декларація про вищу освіту для ХХІ ст.: підходи, практичні заходи та рамки пріоритетних дій, спрямованих на реформу та розвиток вищої освіти, схвалені Всесвітньою конвенцією з вищої освіти в Парижі 9 жовтня 1998 р. // Образование в ХХІ в. — К., 2001.
2. *Державна* національна програма “Освіта”: Україна ХХ ст. — К.: Радуга, 1994.
3. Закон України “Про вищу освіту” // Голос України. — 2002. — 5 бер.
4. *Збірник* нормативних актів України щодо організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах: довідник для працівників вищих навчальних закладів. — Вип. 1. — К.: УАЗТ, 2003.
5. *Національна* доктрина розвитку освіти / Затверджено Указом Президента України від 17.04.2002. № 347/2002 // Освіта України. — 2002. — № 33.
6. *Проект* Закону “Про внесення змін до Закону України “Про вищу освіту”. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>

Основна:

1. *Алексеевко Т. Ф.* Виховне середовище / Т. Ф. Алексеевко // Енциклопедія освіти; гол. ред. В. Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008.
2. *Алексеевко Т. Ф.* Забезпечення партнерської взаємодії батьків і дітей / Т. Ф. Алексеевко // Діти — батьки — сім'я. Додаток до журналу “Практична психологія та соціальна робота”. — 2006. — Вип. 36.
3. *Алексеевко Т. Ф.* Соціалізація особистості: можливості й ризики: навч.-метод. посіб. / Т. Ф. Алексеевко. — К.: Педагогічна думка, 2007.
4. *Арканцева Т. А.* Полорольные представления современных подростков как действенный фактор их самооценки / Т. А. Арканцева, Е. М. Дубовская // Мир психологии. — 1999. — № 3.

5. *Афанасьев А.* Виховне середовище в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення / А. Афанасьєв, Н. Іщук // Рідна школа. — 2008. — № 6.
6. *Гурко Т. А.* Вариативность представлений в сфере родительства // Социологические исследования. — 2000. — № 11.
7. *Гурко Т. А.* Родительство: социологические аспекты. — М., 2003.
8. *Ильин Е. Н.* Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. Н. Ильин. — СПб, 2002.
9. *Каган В. Е.* Семейные и полоролевые установки в подростков / В. Е. Каган // Вопросы психологии. — 1987. — № 2. — С. 54–61.
10. *Кон И.* Дружба. — Изд. 4. — СПб, 2005.
11. *Кон И. С.* Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива / И. С. Кон. — М., 1988.
12. *Кон И. С.* Отец. Сборник “Будьте счастливы” / И. С. Кон. — М., 1983. — С. 52–60.
13. *Кон И.* Зачем нужны отцы? / И. С. Кон // Литературная газета. — 1973.
14. *Кремінь В. Г.* Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремінь. — К.: Грамота, 2010.
15. *Литвиненко С. А.* Проблема середовища, як предмет наукового аналізу / С. А. Литвиненко // Наука і світ. — 2006. — № 3–4.
16. *Малышева М.* Современный патриархат. Социально-экономическое эссе / М. Малышева. — М., 2001.
17. “Марксизм і фемінізм — одне ціле, і всі разом це є марксизмом”. Heidi Hartmann and Amy Bridges, The unhappy marriage of Marxism and Feminism. — I opening page of Chapter 1, Toward a Feminist Theory of the State. Catharine A. MacKinnon, 1989, First Harvard University Press (paperback in 1991).
18. *Мойсеюк Н.* Педагогіка: навч. посіб. / Н. Мойсеюк. — К.: Мойсеюк В. Ю., 2009.
19. *Монтень М.* Опыты. — Кн. 2. — М., 1958.
20. *Основные демографические показатели по всех странах мира в 2004 г.* // Демоскоп Weekly. — 2004. — № 167–168, 30 авг. — 12 сент.
21. *Питання психології.* — 1991. — №4.

22. Подольский А. Диагностика подростковой депрессивности. Теория и практика / А. Подольский, О. Идобаева, П. Хейманс. — СПб., 2004.
23. Прокофьева Л., Валетас М. Ф. Отцы и их дети после развода // Население и общество. — 2000. — № 50.
24. Римашевская Н. Окно в русскую частную жизнь: супружеские пары в 1996 г. / Н. Римашевская, Д. Ванной, М. Малышева и др. — М., 1999.
25. Соловьев И. О. Взаимодействие личности и среды / И. О. Соловьев // Мир психологии. — 2008. — № 1.
26. Социальная педагогика: курс лекций / Под общ. ред. М. А. Галагузовой. — М., 2000.
27. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. — М., 1999.
28. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / Під ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр учбов. л-ри, 2008.
29. Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. — Вінниця: Планер, 2009.
30. Сисоєва С. О. Проблеми неперервної професійної освіти: тезаурус наукового дослідження / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова / НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, МОН, Маріуп. держ. гуманіт. ун-т. — К.: Вид. дім “ЕКМО”, 2010.
31. Освітologia: витоки наукового напрямку: монографія / За ред. В. О. Огнев’юка; авт. кол. В. О. Огнев’юк, С. О. Сисоєва, Л. Л. Хоружа, І. В. Соколова, О. М. Кузьменко, О. О. Мороз. — К.: ВП “Едельвейс”, 2012.

Додаткова:

1. Атанов Г. Возрождение дидактики — залог развития высшей школы. — Донецк: ДСУ, 2003.
2. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне: монографія. — Полтава, 2006.
3. Бондар В. Технологізація підготовки фахівців в умовах запровадження державних стандартів освіти / В. Бондар // Освіта і управління. — 2005. — Т. 8 — № 2. — С. 86–90.
4. Васянович Г. П. Педагогіка вищої школи: наук.-метод. посіб. — Львів: Ліга-Прес, 2003.

5. *Вища освіта: проблеми та перспективи розвитку: Міжнародна АН вищої освіти: Другі академічні читання.* — К.: МО України, 1995. — 202 с.
6. *Галузинський В. М., Євтух М. Б.* Основи педагогіки і психології вищої школи в Україні. — К., 1995.
7. *Грішнова О. А.* Людський капітал (формування в системі освіти і професійної підготовки). — К.: Знання, КОО, 2001.
8. *Глузман А. В.* Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования. — К.: Вид. центр “Просвіта”, 1997.
9. *Дубасенюк О. А.* Методичні рекомендації керівнику академічної групи з виховної роботи педуніверситету. — Житомир, 2000.
10. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії: навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих закладів / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. — К.: Укр. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997.
11. *Конюх М. С.* Формування нової філософії освіти в Україні: соціально-філософський аналіз: монографія / М. С. Конюх. — К.: Вища шк., 2001.
12. *Каніщенко Л. О., Литвин В. М.* Вища школа: шляхи перебудови / Л. О. Каніщенко, В. М. Литвин. — К.: Знання УРСР, 1988.
13. *Коменский Я. А., Локк Дж., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Т.* Педагогическое наследие; сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. — М.: Педагогика, 1988.
14. *Корсак К. В.* Світова вища школа: порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів: монографія. — К.: МАУП, 1997.
15. *Касьяненко М. Ф., Недужий Н. А.* Учебные игры в вузе / М. Ф. Касьяненко, Н. А. Недужий // Проблемы совершенствования профессиональной подготовки специалистов: Сб. информ. матер. о передовом опыте. — К.: УМК ВО, 1990. — С. 88–92.
16. *Кремень В. Г.* Трансформація особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. — 2008. — № 2. — С. 5–14.

17. *Легостаев И. И.* Модульная концепция подготовки специалистов. — СПб.: Науч. изд. центр “Кафедра”, 1997.
18. *Литвин В. М.* Українська культура й освіта в контексті суспільних трансформацій // Урядовий кур’єр. — 2002. — 24 вер. — № 175.
19. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти: навч. посіб. — К.: Центр “Магістр-S” Творчої спілки вчителів України, 1996.
20. *Луговий В. І.* Рамка кваліфікації та система гарантування якості національної вищої освіти: труднощі реалізації [Текст] / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України. Дод. 4. — 2010. — С. 257–265.
21. *Матеріали з історії Острозької академії (1576–1636):* Бібліограф. довідник / Упор. І. З. Мицько. — К., 1990.
22. *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636) / За ред. Я. Д. Ісаєвича. — К., 1990.

У навчальному посібнику подано основні історико-педагогічні аспекти культурного становлення сімейних відносин та батьківства як соціокультурного інституту. Виокремлено пріоритети та особливості сучасних взаємовідносин у сім'ї в умовах сучасних глобалізаційних соціальних змін. Запропоновано технології інтерактивної взаємодії батька в сучасній сім'ї.

Для вчителів, вихователів загальноосвітніх шкіл, соціальних педагогів та соціальних працівників, студентів, аспірантів та усіх, хто цікавиться проблемами сімейних відносин та батьківства в сучасних соціокультурних умовах.

Навчальне видання
Корман Олександр Анатолійович

СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ ТА БАТЬКІВСТВО

Навчальний посібник

Редактор *Ю. А. Носанчук*
Коректор *М. М. Гігієва*
Комп'ютерне верстання *Ю. Ю. Попова*
Художнє оформлення *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 28.02.14. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,75. Обл.-вид. арк. 8,85. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX
*Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал»